

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
საქართველოს უმცირესი არსებული უცხოური
წყაროების კომისია

ესაი ჰასან ჯალაღიანი

აღვანთა ქვეყნის მოკლე ისტორია

ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, თარგმნა და კომენტარები
დაურთო კარლო კუციანი

გამომცემლობა „მეცნიერება“
თბილისი
1971

9(C41)+901(C4)
9(47.922)(001)+90(47.925)
ე 83

ესაი პასან ქალაღიანცი თხზულებაში—აღვანთა ქვეყნის მოკლე ისტორია—აღწერილია XVII ს. დასასრული-სა და XVIII ს. პირველ მეოთხედის ირანის, აზერბაიჯანისა და საქართველოს პოლიტიკური და ეკონომიური მდგომარეობა. ავტორი განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევს ქართლის მეფის ვახტანგ VI ურთიერთობას ირანსა და რუსეთთან, მის კავშირს პეტრე I. საინტერესო ცნობებია მოტანილი ქართლისა და კახეთის შინაგანი პოლიტიკური მდგომარეობის შესახებ. ესაი პასან ქალაღიანცი აღწერილი მოვლენების თვითმხილველი და თანადამხდურია, ამიტომ მისი თხზულება წარმოადგენს ძვირფას პირველწყაროს აღნიშნული ხანის საქართველოს ისტორიისათვის.

მთავარი რედაქცია: ი. აბულაძე., ვლ. ფუთურიძე, ს. ყაუხჩიშვილი, გ. წერეთელი (მთ. რედაქტორი), ს. ჭიქია

სომხური წყაროების სერიის რედაქტორი ი. აბულაძე

შ ე ს ა ვ ა ლ ი

ესაი ჰასან ჯალალიანი ნაგვიანევი ხანის სომხური ფეოდალური ისტორიოგრაფიის ერთ-ერთი თვალსაჩინო წარმომადგენელია.

ისტორიკოსი ეკუთვნოდა მსხვილი სომეხი ფეოდალების ჰასან ჯალალიანების საგვარეულოს, რომელიც ფლობდა მთიან ყარაბაღში მდებარე ქვემო ხაჩენის ოლქს. 1240 წელს ჰასან ჯალალიანებმა მდინარე ხაჩენ-ჩაის მარცხენა ნაპირზე, განძასარის მთაზე ააგეს მონასტერი და ამ დროიდან მოკიდებული ხელთ იგდეს საერო და სასულიერო ხელისუფლება ქვემო ხაჩენში.

1511 წლიდან განძასარის მონასტერი აღევანთა ეპისკოპოსების ანუ, როგორც მათ უწოდებდნენ, განძასარის კათალიკოსების რეზიდენციად იქცა.

განძასარის კათალიკოსებად, როგორც წესი, ჰასან ჯალალიანების საგვარეულოს წარმომადგენლები ინიშნებოდნენ.

1702 წელს კათალიკოსად აკურთხეს ესაი ჰასან ჯალალიანიც; რომელიც ამ მოვალეობას გარდაცვალებამდე, ე. ი. 1728 წლამდე ასრულებდა. ესაიმ თავისი დროისათვის საფუძვლიანი განათლება მიიღო. სასულიერო მოვალეობის გარდა ესაი ჰასან ჯალალიანი პოლიტიკურ მოღვაწეობასაც ეწეოდა. მის პოლიტიკურ მრწამსს წარმოადგენდა დამოუკიდებელი სომხური სახელმწიფოს აღდგენა. ამისათვის, მისი აზრით, საჭირო იყო სომხეთისა და საერთოდ მთელი ამიერკავკასიის განთავისუფლება სეფიანთა ირანის დამოკიდებულებისაგან და ოსმალეთის ექსპანსიის აღკვეთა.

აღნიშნული მიზნის მიღწევა, ისტორიკოსის თვალსაზრისით, შესაძლებელი იყო მხოლოდ ერთმორწმუნე რუსეთის სახელმწიფოს მხარდაჭერით. ამიტომ ესაი ჰასან ჯალალიანი მჭიდრო კავშირს ამყარებს XVIII ს. პირველი მესამედის სომხური განმათავისუფლებელი მოძრაობის თვალსაჩინო წარმომადგენლებთან — ისრაელ ორთან და ვარდაპეტ შინას ტიგრანთან. მათი საშუალებით იგი ცდილობს რუსეთის

მთავრობის დაინტერესებას ამიერკავკასიის და კერძოდ შირვან-ყარაბაღის საქმეებით.

1711 წელს ესაი ჰასან ჯალალიანცი ისრაელ ორთან ერთად გაემგზავრა რუსეთისაკენ, რათა პირადად შეხვედროდა რუსეთის იმპერატორს, პეტრე დიდს, მაგრამ ისრაელ ორის სიკვდილის გამო იგი იძულებული გახდა ქალაქ ასტრახანიდან უკან გამობრუნებულიყო.

თუმცა ესაი ჰასან ჯალალიანცი ვერ ჩავიდა პეტერბურგს, მაგრამ პეტრე დიდის სახელზე გაგზავნილ წერილებში დაჟინებით სთხოვდა „მოსკოვის ხელმწიფეს“ გამოლაშქრებას კასპიისპირეთში სეფიანთა ირანის წინააღმდეგ და სწერდა: «И мы с (нашей) стороны и со всеми меликами, знатными и рамиками, готовы и ожидаем вашего прибытия»¹.

ამასთან ერთად, განძასარის კათალიკოსი პირდებოდა რუსეთის იმპერატორს, რომ პირადად იგი და მისი „ერთგული ხალხი“ ქმედით დახმარებას გაუწევდნენ რუსეთის ჯარს².

იმავე დროს თავისი პოლიტიკური მიზნების განხორციელებისათვის ესაი ჰასან ჯალალიანცი ცდილობდა გამოეყენებინა კავშირი ქართლის მეფე ვახტანგ VI-თან. ისტორიკოსი პირადად იცნობდა ვახტანგს, რომელთანაც რამდენიმე თვის განმავლობაში იმყოფებოდა თბილისში. მისი ცნობით, ქართლის მეფე დიდი ყურადღებით ეკიდებოდა სომხური ჯარის ორგანიზაციას ყარაბაღის სიღნაღებში. 1722 წელს ქართველ-სომეხთა 40 ათასიანი ჯარი დაიძრა განჯისაკენ, სადაც მას შეუერთდა ყარაბაღის სიღნაღების 12 ათასიანი ლაშქარი. განჯის მახლობლად დაბანაკებული ქართველ-სომეხთა ლაშქარი ელოდებოდა რუსეთის ჯარის გამოჩენას, მაგრამ პეტრე დიდი ქალაქ დარუბანდის აღების შემდეგ მოულოდნელად უკან გაბრუნდა და ლაშქრობა მომავალი წლის გაზაფხულისათვის გადასდო. ამიტომ ვახტანგიც იძულებული გახდა თბილისში დაბრუნებულიყო.

ამრიგად რუსეთისა და ქართველ-სომეხთა ერთობლივი ლაშქრობა სეფიანთა სახელმწიფოს წინააღმდეგ უშედეგოდ დამთავრდა და ესაი ჰასან ჯალალიანცის მიზანიც დამოუკიდებელი სომხური სახელმწიფოს აღდგენისა განუხორციელებელი დარჩა. იმედგაცრუებული ესაი ჰასან ჯალალიანცი თანდათან ჩამოშორდა პოლიტიკურ საქმიანობას.

1723 წლის შემდეგ ესაი ჰასან ჯალალიანცმა დაწერა მცირე ზომის საისტორიო ნაწარმოები „აღვანთა ქვეყნის მოკლე ისტორია“ (*Պատմութիւն համառոտ Աղուսնից երկրի*).

¹ Г. Эзов, Сношения Петра Великого с армянским народом, СПб, 1898, 33-204.

² იქვე, გვ. 317—318.

თხზულების ძირითადი ნაწილი უჭირავს XVIII ს. პირველი მეოთხედის ირანისა და ჩრდილოეთ აზერბაიჯანის პოლიტიკური მდგომარეობის და ვახტანგ VI-ს 1722 წლის განჯის ლაშქრობის აღწერას.

„აღვანთა ქვეყნის მოკლე ისტორია“ შესავლისა³ და ექვსი თავისაგან შედგება.

პირველი თავი წარმოადგენს ირანის ისტორიის ზოგად მიმოხილვას უძველესი დროიდან XV საუკუნის დასასრულამდე. მეორე თავში აღწერილია სეფიანთა სახელმწიფოს დაარსება (1501 წ.), სეფიანი შაჰების მოღვაწეობა და ირანის დასუსტება-დაქვეითება XVII—XVIII სს. მიჯნაზე.

თხზულების ეს ნაწილი ძირითადად ეყრდნობა წინარე ხანის სომეხი ისტორიკოსების მოვსეს ხორენაცის, ვარდან ვარდაპეტის, კირაკოს განძაკეცის, თოვმა მეწოფეცისა და სხვათა თხზულებებს, ე. ი. კომპილატური ხასიათისაა და ამდენად არ შეიცავს რაიმე ახალსა და საგულისხმოს. ამასთანავე ისტორიკოსს ხშირად არასწორად მოაქვს ცნობები აღნიშნული ავტორების საისტორიო ნაწარმოებებიდან, შეცდომებს უშვებს სხვადასხვა ისტორიული ფაქტების დათარიღებაში, ერთი ავტორის ცნობას მეორეს მიაწერს და ა. შ. პირველ ორ თავში მკირე რაოდენობითაა დაცული ცნობები საქართველოს შესახებ.

სრულიად სხვა ხასიათისაა თხზულების მომდევნო ოთხი თავი. აქ ესაი ჰასან ჭალალიანცი მოთხრობილი ამბების თვითმხილველად და თანადამხდურად გვევლინება. ამიტომ მისი ცნობები პირველწყაროს მნიშვნელობას იძენენ: ისტორიკოსი საქმის ცოდნით აღწერს იმ პოლიტიკურ და ეკონომიურ ვითარებას, რომელიც შეიქმნა ირანსა და ამიერკავკასიაში XVIII ს. პირველ მეოთხეტში.

საყურადღებო ცნობებია მოცემული სეფიანთა სახელმწიფოში საგადასახადო უღლის დამძიმებისა და ახალი გადასახადების (ახრაჯათ-ე შაჰზადე, შეშდინარი, აბიქურენი და სხვ.) შემოღების შესახებ, აღწერილია სპარსელ მოხელე-ხელისუფალთა მექრთამეობა, სხვადასხვა ბოროტმოქმედება და დაბეგრილი მოსახლეობის ექსპლოატაცია. დიდ ყურადღებას აქცევს ესაი ჰასან ჭალალიანცი დაღისტნელი ფეოდალების სურხაი-ხანის და ჰაჯი-დაეუდის ხელმძღვანელობით ლეკთა თარეშს ყარაბაღსა და შირვანში და აგრეთვე განჯის, შემახისა და სხვა ქალაქების დაპყრობა-დარბევის აღწერას. იმავე დროს ისტორიკოსი

³ შესავალში ლაპარაკია სარწმუნოებრივ საკითხზე და ჩამოთვლილი არიან წინარე ხანის სომეხი ისტორიკოსები. მასში არაფერი არაა ნათქვამი საქართველოს შესახებ. ამიტომ საჭიროდ არ ეცანით „შესავლის“ ქართულად თარგმნა.

საკმაოდ ვრცლად ლაპარაკობს იმ სახალხო გამოსვლებსა და განმათავისუფლებელ მოძრაობაზე, რომელმაც მოიცვა სეფიანთა სახელმწიფოს ცალკეული ნაწილები.

„აღვანთა ქვეყნის მოკლე ისტორიაში“ დიდი ადგილი უჭირავს XVIII საუკუნის პირველი მეოთხედის ქართლის პოლიტიკური ვითარების აღწერას, ვახტანგ VI ურთიერთობას კახეთთან, ამიერკავკასიის მეზობელ ქვეყნებთან და რუსეთთან.

ისტორიკოსის მონათხრობიდან კარგად ჩანს, რომ ქართლი წარმოადგენდა ყველაზე უფრო მნიშვნელოვან ძალას, რომლის მეშვეობითაც შეიძლებოდა პოლიტიკური გაბატონება ამიერკავკასიაში. ამიტომ ცდილობდა ვახტანგ VI მომხრობას ირანი, თურქეთი და რუსეთი. მაგრამ ქართლის მეფემ ერთმორწმუნე რუსეთთან კავშირი არჩია, რადგანაც კონკრეტულ ისტორიულ ვითარებაში რუსეთისა და საქართველოს ინტერესები ემთხვეოდა ერთმანეთს. XVIII საუკუნის ოციან წლებში, ისევე როგორც XVII—XVIII სს. მიჯნაზე, რუსეთი მიზნად ისახავდა ოსმალეთისა და ირანის წინააღმდეგ ბრძოლაში „ქართველ სამეფო-სამთავროთა შემოკრებას“, ხოლო საქართველო ცდილობდა „რუსეთის მფარველობის ქვეშ გაერთიანებას და აღდგომას“⁴

ესაი ჰასან ჯალალიანცი აღწერს ვახტანგის მზადებას შირვანში ლაშქრობისათვის, სადაც იგი რუსეთის ჯარს უნდა შეერთებოდა. იქვე მოტანილია ცნობები ყარაბაღის სიღნაღების სომხური ლაშქრის აჯანყებაზე სეფიანთა ირანის წინააღმდეგ და მის კავშირზე ქართლის მეფესთან.

ესაი ჰასან ჯალალიანცი არ იფარგლება მხოლოდ განჯის ლაშქრობის აღწერით.

„აღვანთა ქვეყნის მოკლე ისტორიაში“ დაცულია აგრეთვე მასალა, რომელშიც ასახულია მაჰმადყული-ხანის ანუ კონსტანტინე კახთა მეფის ბრძოლა ვახტანგის წინააღმდეგ ქართლისათვის. ისტორიკოსის ცნობით, ქართლის მეფეს ბევრი მოწინააღმდეგე ჰყავდა ამიერკავკასიაში, მაგრამ „განსაკუთრებით მტრულად იყო განწყობილი მის მიმართ რჯულიდან განდგომილი მაჰმადყული, კახეთის ხანი“. მან განჯის, ერევნის, ბორჩალოსა და ყაზახის მფლობელებთან ერთად ვახტანგი დაასმინა ირანის შაჰთან თამაზ II-თან (1722—1732), რომ ვახტანგს „განზრახული აქვს აგიჯანყდეს, მიიმხროს სომხები და ქართველები, დესპანი გაგზავნოს რუსეთის ხელმწიფესთან, რათა იგი მოვიდეს და

⁴ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს რუსეთთან ურთიერთობის ისტორიიდან XVI—XVII საუკუნეთა მიჯნაზე. საქართველოს ისტორიის საკითხები. ტ. IV, თბილისი, 1967, გვ. 44.

დაეპატრონოს შენს ქვეყანასო“. ასეთი სამსახურის სანაცვლოდ „ახლად გამეფებულმა უგუნურმა“ შაჰ თამაზმა კახეთი და ქართლი „ქართველთა ყველა ოლქთან ერთად უწყალობა მაჰმადიური ხანს“ და სამაგიეროდ მოითხოვა „ვახტანგი ან მისი თავი“.

ესაი ჰასან ჯალალიანცი უარყოფითად ახასიათებს სამშობლოს მოღალატე მეფეს და უწოდებს მას „მეორე იუდას“ (*ისეჰიორე მოდაყ*) იგი სიძულვილით აღწერს მაჰმადიური ხანის ბრძოლას ქართლისათვის, ლეკთა მომხრობას და მათი დახმარებით თბილისის აღებას და აოხრებას. „სახელგანთქმული და მშვენიერი ქალაქის თბილისის“ დარბევის აღწერით ასრულებს ესაი ჰასან ჯალალიანცი თავის საისტორიო ნაწარმოებს. ისტორიკოსი არაფერს ამბობს ვახტანგ VI შემდგომი ბედის შესახებ.

ამრიგად „აღვანთა ქვეყნის მოკლე ისტორია“ ძვირფასი პირველწყაროა XVIII საუკუნის პირველი მეოთხედის ქართლის სამეფოს პოლიტიკური ისტორიის შესასწავლად.

როგორც აღინიშნა, XVIII საუკუნის ამბების აღწერა „აღვანთა ქვეყნის მოკლე ისტორიაში“ დაფუძნებულია ავტორის უშუალო დაკვირვებაზე. ამდენად მის მიერ მოტანილი ცნობები, უთუოდ, სერიოზული ყურადღების ღირსია. მით უმეტეს, რომ ესაი ჰასან ჯალალიანცის ცნობები ხშირად დადასტურებას პოულობს, როგორც სომხურ, ისე ქართულ და სპარსულ ისტორიულ წყაროებში.

მაგრამ მიუხედავად ამისა, „აღვანთა ისტორია“ მაინც ფრთხილ და კრიტიკულ მიდგომას მოითხოვს, რადგანაც ესაი ჰასან ჯალალიანცი ზოგჯერ სწორად ვერ განმარტავს ისტორიულ მოვლენებს. იგი ზოგიერთ შემთხვევაში გვერდს უვლის რეალურ ვითარებას და სუბიექტურად აშუქებს ისტორიულ ფაქტს.

ამ მხრივ, უწინარეს ყოვლისა, ყურადღებას იქცევს ისტორიკოსის მიერ ქართველების უარყოფითად დახასიათება.

როგორც მისი თხზულებიდან ირკვევა, ესაი ჰასან ჯალალიანცის გულისწყრომის მიზეზი გახდა 1722 წლის ვახტანგ VI ლაშქრის მიერ მუსლიმანური სოფლების გარდა ზოგიერთი სომხური სოფლის დარბევაც ყარაბაღში. მაგრამ ისტორიკოსი არ ითვალისწინებს იმ ფაქტს, რომ განჯის დასახმარებლად მისულ ქართლის ჯარს განჯელებმა უარი უთხრეს აღთქმული თანხის გადახდაზე. ცხადია, რომ უსახსროდ დარჩენილი მრავალათასიანი ფეოდალური ლაშქარი იძულებული იქნებოდა მისთვის აუცილებელი სურსათ-სანოვაგე ადგილობრივი მოსახლეობის (მუსლიმანური და ქრისტიანული) დარბევით ეშოვა. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ვახტანგის ლაშქარში ქართველებს გარდა მრავლად

იყვნენ სომხებიც. იგი სინამდვილეში ქართველ-სომეხთა გაერთიანებულ ჯარს წარმოადგენდა. ეს კარგად იცის ისტორიკოსმაც, მაგრამ ყარაბაღის სომხური სოფლების აოხრებას ესაი ჰასან ჯალალიანცი მანც მართო ქართველებს აბრალებს, რაც, რასაკვირველია, შორსაა ისტორიული სინამდვილიდან.

ქართველ-სომეხთა ლაშქრის მიერ ყარაბაღის სოფლების დარბევა მხოლოდ გამონაკლისია ამიერკავკასიის ხალხთა ბრძოლაში ირანისა და ოსმალეთის წინააღმდეგ. მას არავითარი კვალი არ დაუტოვებია ქართველი, სომეხი და აზერბაიჯანელი ხალხის მეგობრულ ურთიერთობაში, ისინი კვლავ გაერთიანებული ძალებით განაგრძობდნენ ბრძოლას დამოუკიდებლობისათვის.

საქართველოს გარდა ესაი ჰასან ჯალალიანცის „აღვანთა ქვეყნის მოკლე ისტორია“ საყურადღებო ცნობებს გვაწვდის XVIII საუკუნის პირველი მეოთხედის ირანისა და აზერბაიჯანის რიგი პოლიტიკური და ეკონომიური საკითხების შესასწავლად.

ამდენად ესაი ჰასან ჯალალიანცის საისტორიო ნაწარმოების სომხური ტექსტისა და ქართული თარგმანის გამოცემა თანაბრად სასარგებლო იქნება როგორც საქართველოს ისტორიის სპეციალისტებისათვის, ასევე აღმოსავლეთმცოდნე-ისტორიკოსებისათვის.

„აღვანთა ქვეყნის მოკლე ისტორიის“ ორი გამოცემა არსებობს. პირველი გამოცემა განზორციელდა 1839 წელს ქალაქ შუშაში ყარაბაღის მატროპოლიტის ბაღდასარ ჰასან ჯალალიანცის თაოსნობით⁶. მეორედ თხზულება დაიბეჭდა 1868 წელს იერუსალიმში⁷. წინამდებარე თარგმანს საფუძვლად დაედო შუშის გამოცემა. გათვალისწინებულია აგრეთვე იერუსალიმის გამოცემაც.

ესაი ჰასან ჯალალიანცის საისტორიო ნაწარმოების სრული ტექსტი აქამდე ითარგმნა მხოლოდ ერთხელ. მისი ფრანგული თარგმანი ეკუთვნის აკად. მ. ბროსეს⁷.

თხზულების მეექვსე თავი („ქართველთა მეფის ვახტანგის მეორედ მოსვლა განჯას“) ფრანგული თარგმანიდან ქართულად გადმოიღო ვ. კვერვალაძემ. მის მიერ შესრულებული ქართული თარგმანი დაი-

⁶ «*Պատմութիւն կամ ჩիշտոսկ ինչ-ինչ անցից, դիպելից յաշխարհին Աղուանից, համարողագրեալ 'ի սբոբօզանակատար կարևդիկսն Աղուանից 'ի տէր Ստայր հասան Ջալալխանց 'ի բուսկանին հայոց ՌՄՄ իսկ 'ի բուսկանին տեսան մերոյ փրկիչին Յիսուսի. Շուշա, 1839.*»

⁷ «*Պատմութիւն համարող Աղուանից երկրի Յօրինեալ Ի Տ. Ստայր Աղուանից կարևդիկոսէ հասան Ջալալխանց, Սիրուսայէթ, 1868.*»

⁷ *Histoire d'aghovanie par le catholicos Esai Hasan-Dchalalians, Collection d'Historiens arméniens, traduits par M. Brosset, t. II, s.—Petersbourg, 1876.*

ბეჭდა 1902 წელს ჟურნალ „მოგზაური“⁸. ვ. კვერვალაძის ქართული ისევე როგორც მ. ბროსეს ფრანგული თარგმანი ზოგჯერ საგრძნობლად დაშორებულია დედნიდან და უფრო თავისუფალ თხრობას წარმოადგენს, ვიდრე სომხური ტექსტის ზუსტ თარგმანს.

ესაი ჰასან ჯალალიანცის „ალეანთა ქვეყნის მოკლე ისტორია“ ჟურჯერობით სათანადოდ არ არის გამოყენებული ქართულ ისტორიოგრაფიაში.

მხოლოდ 1968 წელს გამოქვეყნდა გ. მაისურაძის წერილი: „ესაი ჰასან ჯალალიანცის ნაშრომი—„ალეანეთის ისტორია“ ქართველი და სომეხი ხალხების ურთიერთობის შესახებ“⁹, რომელშიც მოტანილია თხზულების შექვეყნების თარგმანებიც.

⁸ „მოგზაური“, თბილისი, 1902, № 1.

⁹ საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხები, თბილისი, 1968.

ალვანთა ქვეყნის მოკლე ისტორია

თ ა ვ ი

გარდასულ დროთა მოკლე ისტორია შემკრებილი ვინმე მაძიებლის მიერ

უამსა სპარსელთა მეფობისა, რომლებიც რკუღით მაჰმადიანები არიან, [ისინი] ძალმომრეობით ფლობდნენ [ქვეყანას] კავკასიის მთიდან და კასპიის ზღვის ნაპირის იმ ადგილიდან დაწყებული, (რომელსაც რკინის კარი ეწოდება) მაზანდარამდე¹ და ასტრახადამდე², ხოლო იქიდან ოზბეგთა საზღვრებით ხორასანამდე³ და ყანდაპარის ციხემდე⁴, საიდანაც იგი ვრცელდებოდა ინდოეთის ზღვის ნაპირებამდე⁵ ქალაქ ბანდარამდე⁶, აქედან კი—შირაზამდე⁷ და ხმელეთის საშუალებით აღწევდა ბაბილონამდე (ე. ი. ბაღდადამდე), ხოლო იქიდან და იმ ადგილიდან მისი საზღვარი მიდიოდა ჰამადანამდე⁸ და ვანის ზღვამდე⁹, საიდანაც მარების [სამფლობელოს]¹⁰ საზღვრებით აღწევდა ხოის და სალმასტს¹¹ და ნახიქევანის გავლით — მდინარე არეზს, ხოლო იქიდან საპათივით, კალზუანით და კოლბით — მდინარე ახურიანამდე, რომელსაც არფაჩი ეწოდება. იქიდან კი სჭრიდა ყაიყულად წოდებულ ოლქს და აღწევდა საქართველოს საზღვრებს, ქალაქ თბილისს და კახეთს, ყველა მათ თემსა და თუმანს¹². ამის შემდეგ [სპარსელთა სამფლობელო] აღწევდა კავკასიის მთებს ისევ იმავე სიმაგრე ჰუნარაკერტამდე, (ე. ი. დარუბანდამდე) და ადგილ-სამყოფელომდე მთიელთა მთავრისა, რომელსაც შამხალს უწოდებდნენ¹³, ხოლო მისი რეზიდენცია კი თარხუს სახელითაა ცნობილი.

ამრიგად, აღმოსავლეთის ამ ნაწილის მონაკვეთს ევროპის სამხრეთ და ჩრდილოეთ მხარეებთან ერთად ფლობდნენ სპარსელნი, რომელნიც ყიზილბაშებად იწოდებიან. მათი სამეფო ტახტი და გვირგვინი იმყოფება სახელგანთქმულ მეფეთსაჟდომ დედაქალაქ შოშში, (ე. ი. ისფაჰანში), სადაც სხედან მათი ხელმწიფენი და იღბლიანად განაგებენ დაპყრობილ ხალხებს და ავრცელებენ თავის ძალაუფლებას მარჯვნივ და მარცხნივ.

მაგრამ ამჟამად აქ ვერაფერს ვიტყვით დანამდვილებით მათ წინაპარ მამამთავართა შესახებ თუ რომელი ტომიდან და გვარიდან წარმოსდგნენ მათი ხელმწიფენი ან და ვის შემდეგ დაწინაურდნენ ისინი, რადგანაც წმინდა მამაი ჩვენი მოვსეს ქერთოლი¹⁴ ასეთნაირად გვარწმუნებს ჩვენ, რომ მამაცმა არშაკ პართელმა განდევნა მაკედონელები და ალექსანდრეს ძიძიშვილები, რომელთაც სამოცი ან უფრო მეტი წელი ეპყრათ სპარსელთა სახელმწიფო. მანვე თავისი ძმა-ვალარშაკი თავის შემდეგ მეორე კაცად დანიშნა და მეფედ გაგზავნა სომხეთში¹⁵. ასე, ერთი გვარიდან წარმოსდგნენ ორი ტომის, სპარსელთა და სომეხთა, პართელი ხელმწიფენი, [რომელნიც მეფობდნენ] იმ დრომდე, ვიდრე სასანელმა არტაშირმა მოკლა არტაბანი, არშაკუნიანი ხელმწიფე, და თვითონ დაიპყრო სპარსელთა სამეფო¹⁶. [სასანელები] ბატონობდნენ ხალხებზე მუჰამედის გამოჩენამდე¹⁷, რომლის ოცდაათი ან უფრო მეტი ან ნაკლები წლის ზეობის შემდეგ [არაბებმა] მოკლეს სპარსეთის შაჰინშაჰი იეზიდგერდი¹⁸ და დაეპატრონნენ მის სახელმწიფოს. მათ შემდეგ გაბატონდა ვინმე სახელად მაჰმუდი¹⁹, გაძლიერდა ბალხში და იქიდან [თავისი ხელისუფლება განავრცო] ხორასანამდე. შემდეგ ერთიმეორის მონაცვლეობით [მისმა მემკვიდრეებმა] წინ წაიწიეს და აიღეს პერათი. ხოლო მაჰმუდის ძემ სახელად მაყსუდმა²⁰ პერათიდან დაიპყრო ნიშაბური, ყაზვინი, ისფაჰანი, ერაყის მთელი ქვეყანა და ქურთისტანი (წმიდა ვარდაპეტის ვარდანის თანახმად)²¹. შემდეგ მათ შესახებ მოგვითხრობენ, რომ შვილებისა და მამების მონაცვლეობით ისინი დიდხანს ისხდნენ ყაზვინში²². მათი სახელები შემდეგია: აბუ-ალი, დაუდი, ჩალირი-ბეგი, აბუთალიბი, თორღრულ-ბეგი²³. ეს უკანასკნელი გაძლიერდა ხალიფასაგან, მიიღო სულთნის ხელისუფლება და წოდება და განავრცო თავისი [სამფლობელოს] საზღვარი ხორასნიდან მოკიდებული სპარსელთა მთელ ქვეყანაზე²⁴.

იგი შეცვალა ალფ-არსლანმა²⁵ მისივე ძმისშვილმა, მის შემდეგ იყო მისი ძე მელიქ-შაჰად წოდებული²⁶, შემდეგ სულთან მაჰმუდი, მის შემდეგ ბაქარუხი. სულთან მაჰმუდის ძემ დაამარცხა ბაქარუხი და თვითონ განდა სულთანი. მაჰმუდის შემდეგ იყო მისი ძე და სულთან სანჯარი²⁷, რომელმაც მოკლა მაჰმუდი და მიიტაცა ხელისუფლება, შემდეგ მისი ძე დაუდი, შემდეგ თორღრული, მის შემდეგ მაყსუდი, შემდეგ მეორე თორღრული, რომლის შემდეგ იყო ალფ-არსლანი, რომელმაც აიღო ქალაქი ანისი [და სხვა ადგილები] საქართველომდე²⁸ და რომელსაც პატივისცემით ეპყრობოდა თვითონ ხალიფაც. ეს ალფ-არსლანი შეცვალა სხვა თორღრულმა, ხოლო შემდეგ იყო შაჰ-არმენი²⁹, შემდეგ ელდლუზი, რომლის შემდეგ ფაჰლავანი და ყიზილ-ასლანი, მისი ძენი ერთად მართავდნენ სახელმწიფოს³⁰. ამან მიადღია

626 წლამდე სომხური წელთაღრიცხვით³¹. ამ მონაკვეთის შესახებ ველარაფერი მოვიძიეთ, მაგრამ იგივე ვარდაპეტი³² მოგვითხრობს, რომ 674 წელს³³ მოვიდნენ თათრები და ხვარაზმშაჰის ძე გაიქცა ხორასანში.

ხოლო თათართა გამოჩენას, სულთან ჯალალ ად-დინის გაქცევას ხორასანში, [თათართა] ჩვენზე წამოსვლას, ჩვენს დამარცხებას და მთელი ქვეყნის დაპყრობას, იბლხიანად ბრძოლას და მსოფლიოს დამორჩილებას და მათ ნაირ-ნაირ ბოროტებასა და განსაცდელს, რომელიც თავს დაატეხეს ყველა ხალხს აღმოსავლეთიდან დასავლეთამდე, ჩრდილოეთიდან სამხრეთამდე, ყოველივე ამას ერთიმეორის მიყოლებით გვაუწყებენ ვანაკანი³⁴, კირაკოსი³⁵ და იგივე ვარდანი [და სხვა] ვარდაპეტები და მემატიანენი, რომლებსაც მოჰყავთ მათი ძალმომრეობის ისტორია 715 წლამდე³⁶. ამის შემდეგ ველარ გაეარკვეით მათი მფლობელობის წელთა სიმრავლე, ან რა საშუალებით მოიშორეს თათრები, ან ვინ იყო ის, ვინც განდევნა და გააძევა ისინი ჩვენი ქვეყნიდან ან ვინ იყვნენ ისინი, ვინც დაეპატრონა და დაიმორჩილა სპარსელთა ქვეყანა, ვიდრე, როგორც ამბობენ, 835 წელს³⁷ არ მოვიდა თემურ-ლენგი, რომელმაც მსგავსად ნადირისა ყველაფერი შთანთქა და დაფლითა, ხოლო გადაჩენილნი მხილველთა მოწმობით ფეხით გათელა, მთელ მსოფლიოს ხარკი დაადო დაწყებულ საპარყანდიდან სამარამდე და ეგვიპტემდე, თვრამეტი წელი მუსრს ავლებდა ყველა ასაკის [ადამიანს], არბევდა ეკლესიებს ყველგან, სადაც კი ფეხს შედგამდა³⁸. მის ბოროტმოქმედების ამბავს მოგვითხრობს ვარდაპეტი თოვმა არწრუნი³⁹. მის შემდეგ მოგვითხრობენ ვერაგ ყარა-იუსუფის მოსვლას 855 წელს⁴⁰ და მის სხვადასხვა ბოროტმოქმედებას. მის შემდეგ 870 წელს⁴¹ გამოჩნდა ვინმე შაჰრუხი ორჯერ უფრო მასზე ვერაგი⁴², ხოლო შემდეგ — ჯალათა. მათ შემდეგ იყო ჯაჰან-შაჰი, ტომით თურქი, რომელიც ხელმწიფის მსგავსად გაბატონდა მთელ სპარსეთში. 888 წელს იგი შეეკალა იაყუბ-ფადიშაჰმა, მისმა ძემ 932 წელს სომხური წელთაღრიცხვით⁴³.

ამ ხელმწიფე იაყუბმა, რომელიც იჭდა სატახტო ქალაქ თავრიზში, ჩაისიძა და თავისი და (ყოლად მისცა) შეიხ ჰეიდარს, რომელიც იყო ძე შეიხ-სეფისა, ქალაქ არდებილის მფლობელისა. ხსენებული შეიხის წარმომავლობის, მოდგმისა და მდგომარეობის შესახებ ვერსად ვერაფერი მოვიძიეთ, თუ საიდან ან რომელი ტომიდან დაწინაურდნენ და აქ [როდის] დასახლდნენ⁴⁴. ამ შეიხმა ჰეიდარმა შვა ერთი ძე, რომელსაც ისმაილს უწოდებდნენ და რადგანაც იაყუბ-ფადიშაჰს არ ჰყავდა ვაჟი, ამიტომ შეიხმა და მისმა მეუღლემ განიზრახეს რაიმე ხერხით მოეკვლევინებინათ იაყუბი, რომ თვითონ ისინი და მათი ძე

დარჩენილიყვენენ ტახტის მემკვიდრეებად. სწორედ ასე მოიქცნენ. რადგანაც იგი გამასპინძლების მიზნით თავისთან მიიპატივეს და მოუშვადეს მომაკვდინებელი საკმელი, მაგრამ მან როგორც კი იგემა, მყისვე მიხვდა ყველაფერს და შემდეგ მრისხანედ უბრძანა, რომ მათაც ექამათ. ასე ერთდროულად დაიხოცნენ ხელმწიფე, მისი და და შეიხი. ლაშქრის მრისხანებისაგან [დასახსნელად] ყრმა ისმაილი გაიტაცეს ახთამარის კუნძულზე⁴⁵ (ვარდაპეტ არაქელ დაერიყეცის გადმოცემის თანახმად)⁴⁶. ამის შემდეგ აღსდგნენ ყველანი და ისწრაფოდნენ მბრძანებლის ტახტისაკენ. მათ შორის ვინმე სახელად სინხური გაძლიერდა, დაეუფლა ქვეყანას და განამტკიცა თავისი ტახტი ისთაპანში 948 წელს⁴⁷. მის შემდეგ იყო ალვანდი⁴⁸ მცირე ხანს. მან იმეფა 950 წლამდე სომხური წელთაღრიცხვით⁴⁹.

ისე როგორც ჩვენი მოთხრობის დასაწყისშივე თავი აგარიდეთ აქაც არ გვიცდია მოძიება და დაწერა სრული რიგისა და გენეალოგიისა სპარსელთა ხელმწიფეთა, თუ როგორ სცვლიდა შვილი მამას. აი მხოლოდ ამდენი ამოვკრიფეთ ძველი ისტორიებიდან, გამოჩენილ და შესანიშნავ [პიროვნებათა] სახელები, უღმობელ და ურჯულო ადამიანთა [შესახებ და] მოვალწიეთ აქამომდე, ჩვენ საყვარელ ძმათა შესაქცევლად. დიდება უფალსა ჩვენსას იესოს უკუნითი უკუნისამდე. ამინ.

თ ა ვ ი II

ყიზილბაშიგად წოდებული სპარსელების სახელმწიფოს დაარსებისა და მათი ხელისუფლების დასუსტების შესახებ

ამრიგად, როგორც ვთქვით, დაიხოცნენ იაყუბ ფადიშაჰი და შეიხი ჰეიდარი, ხოლო მცირეწლოვანი ისმაილი ახთამარის კუნძულზე გაიტაცეს. რამდენიმე წლის შემდეგ, როდესაც ყრმა წამოიზარდა, დიდმა შფოთმა და შულმა მოიცვა სპარსელთა ქვეყანა. მაშინ პირი შეპკრეს მხედართმთავრებმა და ლაშქარმა, რომ წამოიყვანდნენ ისმაილს კუნძულიდან და ხელმწიფედ დაისვამდნენ, რადგანაც ამბობდნენ, რომ ესაა ორივე მხრის მემკვიდრე, ე. ი. როგორც ძე შეიხისა და დისწული იაყუბ-ფადიშაჰისა და ხელმწიფობაც მას ეკუთვნისო. ამიტომ ეყმნენ და თაყვანი სცეს მას.

ხოლო იგი აღსდგა 950 წელს და ჯერ ზემოხსენებული ალვანდი განდევნა და თვითონ დაიპყრო ხელისუფლება, შემდეგ მარჯვნივ და მარცხნივ ეომა მტრებს ოცდახუთი წელი, შეძლებისდაგვარად განავრცო თავისი [სამფლობელოს] საზღვარნი და სახელმწიფოს მართვაში გარაიცვალა 975 წელს. მის შემდეგ იმავე წელს გახელმწიფდა მისი

ბე შაჰ-თამაზი³, კაცი მხნე და მამაცი. მან მრავალი ადგილი დაუმორჩილა თავის ხელისუფლებას. ისეთები, როგორცაა ატროპატაკანი და ქართველთა ქვეყანა, ძალით დაიპყრო და [თავისი ბატონობა] ხორასნის მხარეზეც განავრცო⁴. მანვე, როგორც მოგვითხრობენ, ბევრი წესი გაასწორა თავის სახელმწიფოში და შეამსუბუქა გადასახადებ⁵. იგი გარდაიცვალა 1024 წელს⁶ და მის ნაცვლად [ხელმწიფედ] დასვეს მისივე ძე სახელად ისმაილი, რომელმაც მოინდომა თავის მხედართმთავრებსა და ლაშქარში მოესპო თავგამზიდაენი და ურჩი შუღლისმოყვარენი. მაგრამ მათ დაასწრეს და დაუყოვნებლივ სასიკვდილოდ დასჭრეს იგი. რისგანაც, როგორც ამბობენ, ისმაილი გარდაიცვალა⁷. მის შემდეგ ხორასნიდან მოიყვანეს მისი ძმა ხოდაბანდედ წოდებული, კაცი მხდალი და უსინათლო⁸. ისიც რამდენიმე წელს სისასტიკითა და სიმწარით მართავდა სახელმწიფოს, რის შემდეგაც გარდაიცვალა. შემდეგ 1029 წელს მისი ძე აბასი, დიდად წოდებული, შაჰად დასვეს მეშქედში⁹, რომელმაც მცირე ხანში დაიმორჩილა თავისი ახლო-მახლო მტრები და ძალმომრეობით შეუერთდა თავის სამფლობელოს თავის წინაპართა ყველა ქვეყანა, ხორასნიდან მდინარე არეზამდე და ბაღდადამდე, ატროპატაკანის გამოკლებით.

იმის გამო, რომ კონსტანტინოპოლის ოსმალოთა ხელმწიფე, ქედ-მადალი სულთანი მურადი, ხონთქრად წოდებული ექიშებოდა მას, მან შეჰყარა ლაშქარი და ბრძანა ატროპატაკანის ქვეყანაზე წასვლა და მისი დაპყრობა. [ოსმალონი] მოვიდნენ და მართლაც აიღეს ერევანი, ნახჭევანი, თავრიზი, განჯა, საქართველოს საზღვარნი — თბილისი და ქართველთა მთელი ქვეყანა და აგრეთვე მდინარე მტკვრის ვაღმა მხარე — შაქი, შირვანი, შემახა და დარუბანდი¹⁰. ამდენ ქალაქსა და ქვეყანას ფლობდნენ ოსმალონი. იმ მხარეებში ომების დასრულების შემდეგ ხელმწიფე შაჰ-აბასი მშვიდობიანად იჯდა [სპარსეთის] დედაქალაქ ისფაჰანში. რამდენიმე წლის შემდეგ იგი კვლავ დაიძრა ატროპატაკანის ქვეყნისაკენ, მის დასაპყრობლად. დიდძალი ლაშქრით თავს დაესხა თავრიზს და თავისი ბედისა და იღბლის წყალობით ერთი წლის განმავლობაში დაიპყრო თავრიზი, ნახჭევანი და ერევანი, ხოლო ერთი წლის შემდეგ განჯა და ყარაბაღის მთელი ქვეყანა, შემახა, დარუბანდი და მათი სანახები, ქალაქი თბილისი და მთლიანად საქართველო ხელიდან გამოჰგლიჯა ოსმალოთ. ამ საქმეთა შემდეგ მან ზავიც განამტკიცა ოსმალოთა ხელმწიფესთან და გაირკვა თითოეულის საზღვრები და წილი სპარსელთა და ურუმთა ორ ქვეყნის შორის¹¹.

ასე გმირულად და ვაჟკაცურად ცხოვრობდა იგი და გარდაიცვალა 1078 წელს¹². ხოლო მის შემდეგ იმავე წელს ისფაჰანში გაახელმწიფეს მისი შვილიშვილი შაჰ-სეფი¹³. ესეც მხნედ და მშვიდობიანად

მართავდა თავის სამფლობელოს, შემდეგ გამოესალმა წუთისოფელს და სახელმწიფო დაუტოვა თავის ძეს შაჰ აბას მცირეს¹⁴ 1091 წელს სომხური წელთაღრიცხვით¹⁵. ამან უფრო მეტად განამტკიცა თავისი ხელისუფლების ტახტი, უშიშარპყო თავისი ქვეყანა და ხალხი ყველა მხრის მტრისაგან. მის დროს მოშენდა ყველა ხარაბა სოფელი, ქალაქი და მიწა სომეხთა და სპარსელთა ქვეყანაში, რადგანაც იყო ქრისტიანთა დიდი მოყვარე და ქვეყნის მამენებელი, რომლის დეაწლითაც ყველგან განმტკიცდა ეკლესიები, სავანეები და უდაბნოები, განსაკუთრებით კი ეჩმიაწინის წმინდა ტახტი და წმიდა განძსარი აღვანქში წმ. პამათავრის ფილოზოსის და კათალიკოსის პეტროსის დროს. ესეც ასე სეებედნიერად მყოფი ამ ქვეყანაში, გარდაიცვალა 1110 წელს¹⁶. და სახელმწიფოს მმართველობა იმავე წელს [ხელში] აიღო მისმა ძემ შაჰ სულეიმანმა¹⁷. მისი [მეფობის] დღეებში უფრო დაწყნარდა ქვეყანა, მოშენდა ხარაბა-ნაოხარი და გამრავლდა ქვეყნის მოსახლეობა, გასწორდა მსაჯულთა სამართალი, ზომიერი გახდა გადასახადების აკრეფა და მოწესრიგდა ყოველგვარი საქმე და წესჩვეულება¹⁸. ამნაირად მართავდა იგი თავის ქვეყანას და ქვეშევრდომებს და გარდაიცვალა 1139 წელს¹⁹. მის შემდეგ, ჩვენს დროში, 1140 წელს²⁰ გახელმწიფდა მისი ძე შაჰ სულთანი, ჰუსეინად წოდებული, ყმაწვილი ასაკით.

ის, რაც აქამდე მოხდა მოვიძიეთ და ამოვკრიფეთ ძველი საისტორიო მწერლობიდან²¹, განსაკუთრებით კი არაქელ ვარდაპეტის თხზულებიდან. უფალმა შეიწყალოს იგი. ამის შემდეგ ვალად გვდევს აღწერათ ეს დღევანდელი დრო, რომელშიც ჩვენ ვიმყოფებით. დადება ქრისტეს უკუნითი უკუნისამდე.

თ ა ვ ი III

სპარსელთა სახელმწიფოს დაცემისა და დაქვეითების შესახებ

თავისი ხელმწიფობის მეათე წელს ჰუსეინად წოდებულმა შაჰ-სულთანმა ბრძანა აეწერათ ხალხი და ქვეყანა სომეხებისა და ყველა მოდგმისა, რომლებიც მის ხელისუფლებას ექვემდებარებოდნენ, წასულიყვნენ მისი მოხელენი, ვითარცა მისი სახლის სარწმუნო პირნი, მწერალნი და მოანგარიშენი, რათა შეუტდომლად და დაუფარავად აეწერათ ყველა ასაკის [ადამიანი] ხუთმეტი წლიდან მოკიდებული და ზემოთ და მისი ბრძანებით ასეთნაირად დამუქრებოდნენ [მოსახლეობას]: ..თუ ვინმე იპოვის დამალულს და ლტოლვილს და ამის შესახებ ხელმწიფეს აცნობებს, ლტოლვილის თავი ხელმწიფის იქნება, ხოლო მისი

დოვლათი დარჩება იმას, ვინც დაასმენს“. სწორად ასეც მოიქცნენ. რადგანაც დიდი გულმოდგინებით ეძებდნენ და სხვადასხვა ხერხითა და დამუქრებით არკვევდნენ [დამალულთა ადგილსამყოფელს]. ყოველ სოფელში სოფლის მამასახლისს, მღვდლებს და მესტუმრეს, რომელსაც გზირს უწოდებდნენ¹, რომელიმე სახლში ამწყვედევდნენ ერთმანეთისაგან განცალკევებით, ხოლო შემდეგ ათქმევინებდნენ სოფელში მცხოვრებთა სახელებს და იწერდნენ. [დაწერილებს] ერთად უყრიდნენ თავს, ერთმანეთს უდარებდნენ და თუ მეტს ან ნაკლებს აღმოაჩენდნენ მათ ნათქვამში (რადგანაც მოსახლეობის სიტყვის მიხედვით ვალდებულუების წიგნსაც, ე. ი. მუჩაღასაც² ადგენდნენ, [რომელშიც აღნიშნული იყო], რომ თუ ვისმეს ტყუილში დაიქერდნენ მას ჯარიმას გადაახდევინებდნენ), [დამნაშავეებს] ძელზე ჰკიდებდნენ და ჯოხით სცემდნენ. რათა ჯარიმა გადაეხადათ. ამასთან ერთად დიდძალ ქრთამს იღებდნენ, ხოლო მეთადი³ და მეომართა სასარგებლოდ დაწესებული გადასახადი⁴ დადგენილზე მეტი მიჰქონდათ, შემდეგ კი დაწერილს ხელმოკრედ კრეფდნენ. ამის შემდეგ აღწერეს აგრეთვე სავანეები, უდაბნონი და სოფლის ეკლესიები, მათთან ერთად ეპისკოპოსებიც და მღვდელ-მონაზვნებიც ყველანი სათვალავში ჩააგდეს. ამათ რომ მორჩნენ, შეუდგნენ ვაქრების, მგზავრების და იმათ აღრიცხვას, ვინც რაიმე მცირე ვაქრობას მაინც მისდევდა. ყველანი ერთმანეთის მიყოლებით აღწერეს და [სიები] წაიღეს და წარუდგინეს ხელმწიფის სამსჯავროს.

ხოლო იქ, აღწერილ პირებზე გადასახადები დააწესეს, რომელნიც სამმაგად აღემატებოდნენ აღრინდელ ოდენობას. ეკლესიის მსახურებს, რომლებიც წინათ სრულიად თავისუფალნი იყვნენ, ათგზის უფრო მძიმე ტვირთი დააკისრეს ვიდრე ერისკაცებს. ეს ქვეყნის აღწერა სამ წელიწადში ძლივს დაასრულეს, რაგანაც დაიწყეს 1148 წელს⁵ და 1151⁶ წელს ბრძანება გამოვიდა [აეკრიფათ] მოსახლეობისაგან სამი წლის სულადი გადასახადი, რომელიც ახლა დააწესეს. მღვდელ-მსახურებსაც და სასულიერო პირებსაც მათთან ერთად თანაბრად ართმევდნენ [გადასახადს]. შემდეგ ადგა ატროპატაკანის⁷ დიდი ეეზირი, რომელიც ქალაქ თავრიზში იჯდა, სახელად მირზა თაჰერი, ათას ასი კაციით, მოვიდა ყარაბაღის ქვეყანაში და ქალაქ განჯაში და შეუდგა ბევრად მეტის აკრეფას, ვიდრე დადგენილი იყო.

მეომრები განიფანტნენ ქვეყნებსა და სოფლებში, რომლებიც სათვალავში ჩააგდეს აღწერის დროს. რადგანაც მეტად მძიმე იყო უღელი და ხალხს არ შეეძლო მისი ზიდვა, ამიტომ სტანჯავდნენ და აწიოკებდნენ [მოსახლეობას] და ძარცვა-გლეჯვით მიჰქონდათ [ფული] მათი შეძლებისდა მიხედვით, ბევრიდან ბევრი და მცირედან მცირე, რადგან [დიდი] სოფლიდან [იღებდნენ] ასორმოცდაათ, ას ან ორმოც-

დაათ თუმანს, ხოლო ძალიან პატარადან — არა ნაკლებ ოცდაათი ან ოცი თუმნისა. ესევე მოქცენენ ვაჭრებს და ყველა ხელოსანს. ასე აღრიცხავდნენ ხოლმე წლიდან წლამდე მოსახლეობას, შემდეგ მოდიოდნენ გადასახადის ამკრეფნი და უკლებლივ მიჰქონდათ [დადგენილ-დაწესებული]. ამის შემდეგ კვლავ შემოიღეს სხვა სახის გადასახადი და მას აბიჭურენი⁹ უწოდეს, შემდეგ ისევ დააწესეს სხვა [გამოსალები] და მას 'მაჰზადეს ახრაჯათი დაარქვეს⁹, ამას კიდევ ერთი დაუმატეს და მას შემდინარი უწოდეს¹⁰. ამათი [ოდენობა] სამჯერ გაზარდეს.

ხელმეორედ გამოვიდა ბრძანება წასულიყვნენ [მოხელენი] და აეწერათ ქვეყნის, სოფლებისა და მამულების ყველა საზღვარი, მიწები, წყალი, ბაღები, მინდვრები, ხეები, ნარგავები და ყველაფერი, რაც კი საჭიროა ადამიანისათვის. სულ ერთნაირად აღწერეს ყველანი, როგორც სომხები, ისე სხვა მოდგმის ხალხი და აგრეთვე მომთაბარეები¹¹. შათი საძოვრები, ცხვრის ფარები, ცხენის რემები, ნახირი და ყველა სახის პირუტყვის ჯოგები აღრიცხეს და წინანდელთან შედარებით ორმაგად გაზარდეს გადასახადი.

ყველაფერი ეს, რაც აქ დავწერეთ, ახლად მოგონილი ბოროტება იყო, რომელიც მიუმატეს ადრე დაწესებულ გადასახადებს მაშინ, როდესაც წინანდელ¹² უმძიმეს ტვირთს წარმოადგენდა მოსახლეობისათვის და ახლაც შემსუბუქების ნაცვლად კიდევ ამდენი დაუმატეს მას.

გარდა ამისა, როგორც წესია სპარსელთა სახელმწიფოში, თავიანთი სამფლობელოს თითოეულ ქალაქში და ყველა ქვეყანაში, განაწესეს გამგებლები და მხედართმთავრები, როგორც არის ხანი, სულთანი, ყულბეგი, ვეზირი, ტარულა და თიულდარი¹². წინათ, ვისაც რომელიმე ასეთ სახელოს მისცემდნენ, ძნელად თუ გამოსცვლიდნენ მას და წაართმევდნენ [თანამდებობას]¹³. თუ ვინმეს რაიმე დიდი დანაშაული ან მავნებლობა დაბრალდებოდა ანდა მისი ძალმომრეობისა და სიხარბის გამო მომჩივანნი და მახეზღარანი მივიდოდნენ ხელმწიფის კარზე და მის დანაშაულს გამოააშკარავებდნენ, მხოლოდ ამის შემდეგ თუ წაართმევდნენ ხოლმე ასეთ კაცს თანამდებობას.

მაგრამ ახლა ამ ხელმწიფის დროს ასე აღარ არის, პირიქით ხელმწიფეც და მისი დიდებულნიც მექრთამეები არიან, ხშირ-ხშირად სცვლიან და ხსნიან [მოხელეებს] და ერთი წლის მანძილზე ერთმანეთის მიყოლებით ორ ან სამ მმართველს გზავნიან ერთსა და იმავე ქალაქში, ხოლო ისინი მოდიან და როგორც თვითონ ქრთამით აქვთ მიღებული თანამდებობა, თვითონაც ასევე უგულუბელყოფენ ყოველგვარ სამართალს და ხალხის უფლებებს, ძარცვავენ და აწიოკებენ თავიანთ ქვე-

შევრდომებს. ასევე იქცევია მათი მერჯულენიც, ე. ი. მსაჯულები — შეიხ-ულ ისლამები¹⁴ შეიხები¹⁵ და ისინი, ვისაც ყაზიებს უწოდებენ.

კვლავ მოიგონეს სხვა ბოროტება, რადგანაც ყველას ვისაც ოდესმე გააჩნდა სოფლები და მამულები, აგრეთვე დაჭირავებულებს, ე. ი. დონ-ლულით¹⁶ ნაჭირავებ სარდლებს და მეომრებს, რომლებსაც ფულის სახით გარკვეული [შემოსავალი] ჰქონდათ, მათ [სასარგებლოდ დადგენილი] შეათედიც ჩამოაპრეს და ხელმწიფის კუთვნილებად აქციეს. თვითონ კი მათზე [დაწესებულ] თანხასაც არ იხდიდნენ, პირიქით ისიც დაუმატეს და დააკისრეს თავიანთ ქვეშევრდომებს. ასეთნაირად იქცეოდნენ. ამის მსგავსად სხვა უარესი ბოროტებაც გაამრავლეს: ყმაწვილები და ქალწულები ძალით მიჰყავდათ, მამაკაცებს და ქალებს ხარწმუნეობას ძალდატანებით აცვლევინებდნენ, სარწმუნოების ერთგულთა ქონებას, დოვლათს და განძეულობას იტაცებდნენ და რჯულის მოღალატეთ აძლევდნენ, ისე რომ ბევრი შეძლებული და მდიდარი ვიხილეთ ჩვენის თვალთ, რომლებიც უკიდურეს სიღატაკესა და გაჭირვებაში იყვნენ ჩაცვნილი და როდესაც ვიკითხეთ, შევიტყვეთ, რომ რჯულის მოღალატეებისა და თავიანთი ქონების მოტაცების გამო იყვნენ ასეთ დღეში. ასე მოსპეს ყოველგვარი სიკეთე ჩვენს ქვეყანაში, რის შესახებაც ყველაფერი ვერ დავწერეთ. იმავე დროს თავიანთი წესებიც შემოიღეს, მაგრამ [მოსახლეობამ] წინააღმდეგობა გაუწია შეცვლილ-დადგენილ ოდენობას, რომელიც სულადი გადასახადისა და მართლმსაჯულების ანგარიშში დაწესეს მათზე.

ამიტომ შოაწია სამართლიანი უფლის მართლმსაჯულებამ მათზეც და სომეხთა მოდგმაზეც, რასაც მომავალში დავწერ: მათი უღმობლობის და უღმერთობის, საწყალობელთა დოვლათის ძარცვისა და რბევის შესახებ, რაზედაც ბევრიდან მხოლოდ ცოტა შევიტყვეთ. ხოლო მათი ურჯულობა, უკანონობა, თავგასულობა, სიბილწე, უჭკუობა და შუღლი, ისევე როგორც მათი ურჩობა მამაზეციერის, საღუთო წერილისა და [ათი] მცნების წინააღმდეგ, რაც გაცნობეთ ღვთის შეწევნით, განხდა მიზეზი მათი წარწყმედისა, რისგანაც გვიხსნას უფალმა იესომ. დიდება მას უკუნითი უკუნისამდე. ამინ.

თ ა ვ ი I V

აჯანყებისა და ურჩობის შესახებ, რომელიც ადგილ-

ადგილ გამოვლინდა სპარსელთა ხელისუფლების

წინააღმდეგ

წმინდა წინასწარმეტყველის დანიელის წინასწარგანჭკვრეტის თანახმად და მისი წინათხედვის აღსრულების გამო, ისე როგორც მრავ-

ვალ ბრძენთა აზრი, რომ ვერძის ათი რქა არის ნიშანი ათი ხეტმწიფისა სპარსელთა მოდგმისაგან, რაც [მართლაც] შეესაბამება მათ რიცხვს ან და თანახმად სურვილისა ყოველთა მაცხოვარისა, რომელსაც თავიანთ მისაგებელი სამართალი ხელთ უჭყრია, ვითარცა თასი და ვისაც სურს იმას შეასმევს და იგი უფალია მოკვლავთა სახელმწიფოებისა და ქვეყანას ვისაც სურს იმას უწყალობებს¹. ამის [ქვეშარიტება] ამჟამადაც ჩანს, რადგანაც ამ ხელმწიფის სულთან-ჰუსეინის დროს ხორასნისა და ყანდაჰარის მხარეებში ბინადრობდა ხალხი, რომელსაც ავღანელებს უწოდებენ. ამ ხალხის შესახებ მოგვითხრობენ, რომ თითქოს ისინი წარმომავლობით კავკასიის მთიელნი არიან, ალანთა ქვეყნიდან, რომ მოდგმით ისინი ავღანელებს ეკუთვნიან, რომელთაც ამჟამად წინანდელი სახელით მოიხსენებენ. სარწმუნოებით ისინი ქრისტიანები იყვნენ, მაგრამ შემდგომ ლანგ-თემურად წოდებულმა დამპყრობელმა, რომელიც თავისი გამარჯვების წყალობით დაეპატრონა მსოფლიოს მონეტებულ ნაწილს, რასაც მის შესახებ მოგვითხრობენ მატრიანები და გადმოგვცემენ, რომ მან აჰყარა ეს ხალხი მათი ქვეყნიდან და ოცდახუთი ათასი ოჯახი წაასხა და დაასახლა ხსენებულ ქვეყანაში. დროთა განმავლობაში ისინი მაჰმადის რჯულზე მოიქცნენ². შემდეგ გაძლიერდნენ და გამრავლდნენ და მთავრებად და ხელისუფლებად დასხდნენ [თავიანთი მხარის] ყველა ნაწილში და დამოუკიდებელნი იყვნენ შაჰ-აბასად წოდებულ ხელმწიფის დრომდე, რომელმაც აიღო ყანდაჰარი³ და დაიპყრო ის მხარეებ, დაიმორჩილა ისინიც და მათი სახელმწიფოც. შემდეგშიც [ავღანელები ემორჩილებოდნენ] მის შვილებსაც და შვილიშვილებსაც ვიდრე აქამომდე, ჩვენი წელთაღრიცხვის 1150 წლამდე⁴, მაგრამ შემდეგ დაიწყეს აჯანყება და იმ მხარეთა აოხრება⁵.

ასევე იქცეოდა სხვა ტომი, რომელსაც ბელუჯებს⁶ უწოდებენ და აგრეთვე სოულ-ბელალის ქვეყნის⁷ [მოსახლეობას], რომელიც თურქმანების სახელით არის ცნობილი. ერთ-ერთმა ამთჰა ბელადმა სულეიმან-ბაბამ, რომელიც ამბობდა, რომ იგი ენათესავებოდა წინანდელ იმ ხელმწიფეთა საგვარეულოს, რომელნიც ისხდნენ სატახტო ქალაქ თავრიზში და სახელად ჯაჰანშაჰი და იაყუბი ერქვათ⁸, დალაშქრა ასტრახადის ქვეყანა, რომლის მფლობელს ადინალურდს უწოდებდნენ. კავკასიის მთიელნიც, თოვლში მოსახლე ლეკები, რომლებიც ლაზგები არიან და მატრიანეში ჰუნებად იწოდებიან⁹, ოდითგანვე მუდმივი მტრები არიან ატროპატაკანის ქვეყნის, სომეხი ხალხისა და ჩვენი სარწმუნოებისა.

ამათ და ყველა ზემოთ ხსენებულმა მხარი მისცეს ერთმანეთს და აღუდგნენ სპარსელთა ხელმწიფის ხელისუფლებას და დაიწყეს ყველა თავიანთი მახლობელი და მეზობელი ქვეყნის რბევა-აოხრება, [მოსახლეობის] ტყვევნა და მახვილით ხოცვა-ჟლეტვა¹⁰. ეს ერთი წელი კი

არა, დიდ ხანს გაგრძელდა. მათი აჯანყებები მცირე შესვენებებით ერთმეორეს მისდევდა და თუმცა ხელმწიფე ლაშქარს აგროვებდა და მხედართმთავრებისა და სარდლების მეთაურობით მათ წინააღმდეგ გზავნიდა და [აჯანყებულთ] დიდძალ განძეულობასაც სწყალობდა, მაგრამ ამას არავითარი სარგებლობა არ მოჰქონდა, პირიქით, ისევე [სპარსეულნი] მარცხდებოდნენ. მართალია ზოგიერთი მათგანი დიდი ცდით და ძლივსძლიობით დააშოშმინეს; მაგრამ შფოთის აღმოფხვრა არა იმდენად გამარჯვებით მოახერხეს, რამდენადაც მათი გულის მოგებითა და მოთხოვნათა შესრულებით. მაგრამ ყანდაპარისა და კავკასიის მხარეებში შფოთი მაინც დიდხანს გაგრძელდა, რასაც თავის დროზე მოგიტხოვრებთ თუ ამას მამაზეციერი იწებებს. დიდება მას უქუნითი უქუნი-სამდე. ამინ.

თ ა ვ

თუ რა მოიგოქმედეს ჰუნებმა ალვანთა ძველანაში

ყველასათვის ცნობილია, რომ სახლი ან სხვა რომელიმე ნაგებობა, დიდი თუ მცირე, როდესაც დაძველდება უნდა დაინგრეს. ჯერ ქვის კედლები და საძირკველი შეირყევა და ერთმანეთს დასცილდება, მერე სახლის სახურავი ჩამოწევა, ხოლო ამის შემდეგ მთელი სახლი ჩამოიქცევა და დაინგრევა. ასე დაემართა სპარსეთის სახელმწიფოსაც. კავკასიის მთების მკვიდრნი, რომელთაც ლაზგებს უწოდებენ, [ბინადრობენ] მთის აქეთა მხარის ადგილებში, ლახში, ჭარში, თალაში და სხვა სახელებით ცნობილ სოფლებში¹. მათი ბელადი იყო ალი-ულთანი. რომელიც თავდაპირველად შაჰის ბრძანებით იყო დანიშნული. ამან და სხვა ბევრმა დამოუკიდებელმა მფლობელმა ერთმანეთთან პირი შეპყრეს, წინ აღუდგნენ და აუჯანყდნენ ხელმწიფეს 1161 წელს². მაგრამ ამაზე აღრე მათ დაარბიეს, წარტყვევნეს და გაძარცვეს ენისელის ქვეყანა, შაქი, ბასინჯალი, მუმფარაქი, ჩარლათალუ და სხვა მრავალი ადგილი.

ამჯერად კი თავს დაესხნენ ქანთაქად წოდებულ სოფელს და მთლიანად იავარყვეს იგი. ასეთნაირად გათამამებულნი წლითი-წლობით ლაშქრავდნენ მდინარე მტკვრის გაღმა და გამოღმა მხარეს, შაქია, ყაბალი-სა და ლასანუს ოლქებს ქალაქ შემახას სანახებამდე. [ასევე მოაოხრეს] აქეთა ნაპირზე მრავალი [ადგილი] ყაზახის ოლქში³, რომელიც არის აღსთვეი, და ამირშაჰ-შადილუს ქვეყანაში⁴, რომელიც იგივე ზაკამია. განჯათასანის ოთხი ხეობა, ე. ი. შაქორი, განჯათასანი, ვოსკანაპატა-ძორი და ქურაქქასანი⁵ და აგრეთვე ბარდავის მრავალი სოფელი და

დაბლობის სოფლები ერთად ააოხრეს, ტყვეები წაასხეს, ალაფი წაიღეს და გააუდაბურეს. გადარჩენილებმა მიაშურეს არცახის⁷ მთებსა და ტაფობებს, გამაგრებულ ადგილებში გადახვეწით ისინი ცდილობდნენ სიცოცხლის შენარჩუნებას.

1170 წლის 8 მარტს ალი-სულთანმა შეჰყარა იშავე ლაზტა ტომის ლაშქარი, რიცხვით არანაკლები რვა ათასისა, გამოემართა ქალაქ განჯაზე და მოქალაქეთა ნებაშიშევებით დაიჭირა იგი იმ ფოლორცამდე (ე. ი. ქუჩამდე), რომელიც სუთოქულანის სახელად წოდებულ სოფლის მხარეს [მდებარეობს]. როდესაც ლეკები შიგნით შევიდნენ, მხოლოდ მაშინ აღსდგნენ მოქალაქენი, დაიჭირეს მათი უკან დასახვევი გზები და 1200 კაცი გაწყვიტეს, არც მეტი და არც ნაკლები, ხოლო მათ ვერაფერი ველარ გაახერხეს, უკან გაბრუნდნენ და სირცხვილნაჰაჰანი თავიანთი ქვეყნისაკენ გაემართნენ.

ყოველივე, რაც აქამდე დაიწერა ჩვენ მიერ, მოხდა რვა ან ცხრა წლის მანძილზე მოკიდებული 1160 წლიდან⁸. ხელმწიფემ ბრძანება გასცა, რომ სპარსელთა ლაშქარი დაძრულიყო მათ წინააღმდეგ, ე. ი. ქალაქ შემახაში. განჯაში და მათ სანახებში მდგომ [სპარსელებს] და იქ მჭდომ ხანებს [გაელაშქრათ ლეკებზე], მაგრამ რამდენსაც არ ეცადნენ ვერ შეძლეს ლეკებისათვის წინააღმდეგობის გაწევა. უფრო მეტიც დამარცხდნენ და დაილუპნენ მათთან [ბრძოლაში], მსგავსად შემახას ხანის ჰასან-ალისა, რომელიც თხუთმეტათასიანი ლაშქრით მიადგა მათ საზღვრებს, მაგრამ ისინი მარხვის დილას მოულოდნელად თავს დაესხნენ სპარსელებს, ლაშქრის დიდი ნაწილი გაწყვიტეს და ხანიც მოკლეს, გადარჩენილები კი გაიქცნენ და უკან დაბრუნდნენ.

ლეკების შამქორზე თავდასხმის დროს, მათ წინ დაუხვდა ოღურ-ლუ-ხან განჯელი, მაგრამ შემდეგ ზურგი უქცია, უკან გამობრუნდა და განჯაში ჩაიკეტა. ამის მსგავსად ვინმე სახელად ქიჩი ხანი, შაქის მმართველი, მცირე ხანს გაუმკლავდა მათ, მაგრამ ისიც მოკლეს. გარდა ამისა უგუნურთა ამ მოდგმამ უფრო მეტიც გაბედა და შემდეგ ხელი აღმართა კახეთის ქვეყანაზე და ქართველებზე. ისინი აქამდესაც რამდენჯერმე ძლიერად შეეტაკნენ ერთმანეთს და დიდი 'ისხლისღვრა მოხდა ორივე მხარეს. კახეთის [მეფე] მაჰმად ყული-ხანი¹⁰ ერთხელ კი არა, სამჯერ გააქციეს ბრძოლის ველიდან და ხელთ იგდეს მთელი ნისი დოვლათი¹¹. ასე წლიდან წლამდე სულ უფრო ღრმად იჭრებოდნენ ლეკები [კახეთში] და მოაოხრეს მთელი მირია ქვეყანა მათი წინანდელი მეფეების ადგილსაჯდომისა და საეპისკოპოსოების გამოკლებით. [ადგილობრივი მოსახლეობა] თუშეთის მთების მიუვალ ადგილებში გაიხიზნა.

მათ ასეთ და ამდენ უტიფრობას სხვა მიზეზიც ჰქონდა, რასაც ახლავე მოგითხრობთ.

შირვანის ქვეყანაში, ყაბალის ოლქში არსებობს მელიქად წოდებული ერთი მაჰმადიანური ტომის სამფლობელო, სოფელ ლურთაღმენში ყარასუს სახელით ცნობილ ადგილას. ჩანს, რომ მათი ხელისუფალი იყო ვინმე მელიქი, რომელსაც მელიქ მაჰმადს ეძახდნენ, კაცი ჰქვიანი და ილბლიანი, იუდაზე უფრო ხარბი და წურბელაზე გაუმადლარი. მან ყაბალის მთელი ქვეყანა გამოსთხოვა შემახას ხანს.

ეს ქვეყანა იყო ნაყოფიერი, მოშენებული და დასახლებული, როგორც სომხებით, რომლებიც დიდი რაოდენობით გადმოვიდნენ ყარაბაღიდან და იმ ქვეყანაში დასახლდნენ [და რიცხვით] აღმატებულდნენ ადგილობრივ მოსახლეობას, ასევე სხვა ხალხებით, რომელნიც იმ ქვეყნის მკვიდრნი იყვნენ. ხსენებულმა მელიქმა სხვადასხვა ხერხით გამოართვა მათ დიდძალი განძეულობა, მრავალი ოქრო-ვერცხლი, და გაბატონდა ყველაზე. ამისგან შეწუხებულმა ხალხმა ჩივილი დაიწყო მასზე. პოზერის სომეხმა მოსახლეობამ თავი მოიყარა ხანის კარზე და ყოველივე ხელმწიფეს მოახსენა. იქვე იმყოფებოდა ვინმე მღვდელი სახელად ბარსელი, რომელიც იყო ყარაბაღის მკვიდრი, ხაჩენის ქვეყნიდან¹², მელიქთა საგვარეულოდან, რომელნიც ხალხის გადასახლებას დროს წავიდნენ თავისი ნათესაობით, აღადგინეს სოფელი სოკუთლუ და მასში დასახლდნენ. ისე რომ ბარსელზე გავლენიანი არავინ იყო სოფელელთა შორის. ბარსელი აირჩიეს და გაგზავნეს ისფაჰანში ხელმწიფის კარზე, რათა დაედგინათ იქაური სომხური მოსახლეობის მელიქად, რადგანაც იგი მელიქთა საგვარეულოს ეკუთვნოდა. ისიც მათი სურვილის თანახმად გაემგზავრა, მიიღო ზელმწიფის ფირმანი და უკან დაბრუნდა. მაგრამ მისი მტერი ძლიერი იყო და ბარსელმა ვერ შესძლო მას გამკლავებოდა, ამიტომ შემახას მმართველს მან ქრთამით აუხვია თვალები და აღარაფრად ჩააგდეს მღვდლის სიტყვები¹³. მაშინ შურით აღივსნენ მის მიმართ შემახას დიდებულები, ხანსაც აუჯანყდნენ, ეახლნენ ხელმწიფეს, ხანი თანამდებობიდან გადააყენებინეს და მელიქიც დაასმინეს ხელმწიფესთან, რომ დიდძალი სიპლიდრე შეაგროვა და სურს აგიჯანყდესო. [ხელმწიფემ] ბრძანა მთელი უძრავ-მოძრავი ქონება, რომელიც მას გააჩნდა, აეწერათ და ხელმწიფის კუთვნილებად გამოეცხადებინათ, ხოლო თვითონ იგი და მისი მამლობლები დიღეგში ჩაეყარათ. ასეც მოიქცნენ.

შოვიდნენ ხელმწიფის ჯალათები, აწერეს და აღრიცხეს მელიქის სახლი და ქონება, ხოლო თვითონ ის თავის ძმასთან ერთად, რომელსაც სახელად აჰმადს ეძახდნენ, ბორკილებში ჩასვეს და ქალაქ შემახას-

ში წაიყვანეს, სადაც რამდენიმე თვე ციხეში ჰყავდათ, შემდეგ კვლავ გამოუშვეს იქიდან და ისევ დაუბრუნეა მათ ხელისუფლება.

მათი ქონების შესახებ, რომელიც ხელმწიფის ხაზინაში მოათავსეს, ამბობდნენ, რომ მარტო ოქრო და ვერცხლი სამოცდაათ ათას თუმანს შეადგენდა, გარდა სხვა სიმდიდრისა, ოთხთუფისა და მულქებისა¹³, რომელსაც სათვალავი არ ჰქონდა; რადგანაც მოგვიტხრობდნენ, რომ მას ეკუთვნოდა ხუთასი თინკი, რომლითაც არჩევენ ბრინჯს, ხუთასი ქუზი და მანინაკი, რითაც ართავენ აბრეშუმს, ხუთასი მდინარე და რუ, რომელსაც არხს უწოდებენ და აუცილებელია მიწათმოქმედებიაათვის, ხოლო მის დანარჩენ სიმდიდრეს თვითონ მიხვდები გუმანით.

ყოველივე ამის შემდეგ, როდესაც გავიდა რამდენიმე წელიწადი, ვინმე სახელად ჰუსეინმა, შემახას ხანმა კვლავ შეიპყრო შაჰის ბრძანებით ორივე და თავი მოკვეთა მათ. ხოლო შემდეგ დაიქირა მელიქის სამი ვაჟი, რომელთაც ფეიქარი, იბრაჰიმი და ყასუმი ერქვათ და დიდი ტანჯვა-წამების შემდეგ წაართვა მათ დარჩენილი ქონებაც, რომელიც, როგორც ამბობდნენ [შეადგენდა], ოცდახუთ ათას თუმანს, ამჯერადაც, ამდენი წაიღეს და გაათავისუფლეს ისინი. ამის შემდეგ ფეიქარად წოდებული [ერთ-ერთი ძა] ეახლა შაჰა, მიიღო მელიქობა, დაბრუნდა თავის სამფლობელოში და მართავდა ქვეყანას თავის წინაპართა წესის თანახმად. ბოლოს, ოთხი წლის შემდეგ შემახას მეორე ხანმა, სახელად აგრეთვე ჰუსეინმა, ფეიქარს მისსავე სახლში მოჰკვეთა თავი და შემდეგ მისი სახლი, ცოლები, შვილები და მთელი მისი ავლადიდება ხელთ იგდო და შემახაში გადაგზავნა. ამის შემდეგ გამოძენეს და მიაკვლიეს მთელი ქონება, რომელიც მას ჰქონდა და ისიც წაიღეს და ხელმწიფის ხაზინას ჩააბარეს. ამბობდნენ, რომ მიაი ქონების ღირებულებაც ოც ათას თუმანს აღემატებოდა.

მისი ძმები იბრაჰიმი და ყასუმი გაიქცნენ და წავიდნენ ზემოხსენებულ ალი-სულთანთან, ხოლო იქიდან გადავიდნენ მთის იქითა მხარეს ლაზგების მოდგმის თავკაცებთან. როგორც ამბობენ, მუსლიმანები ორ სექტად იყოფიან: პირველს შიიტებს უწოდებენ, რომელსაც მისდევენ სპარსელნი და ყიზილბაშები, ხოლო მეორეს — სუნიტებს, რომელსაც აღიარებენ ოსმალონი, ხსენებული მთიელები, ყანდაჰარის ავღანელები, ოზბეგები, ბუხარელები, არაბები და მსოფლიოს სხვა ხალხები, რომელნიც მისდევენ ამ სარწმუნოებას¹⁴. იმიტომ წავიდნენ ძმები ლეკებთან, რომ ისინი ერთმორწმუნენი იყვნენ. გადმოგვცემენ, რომ ისინი ფეხშიშველა და თავშიშველა დადიოდნენ ლეკთა სახლებში თავიანთი უბედურების გამო, რომელიც მათ შიიტებისაგან განიცადეს, რადგანაც ასეთი იყო იმ ადგილის ჩვეულება.

მანმა ასეთმა სიარულმა გააღვივა ლეკთა შურისძიება, აღიგზნენ გააფთრებულ მხეცებზე უფრო მეტად და დიდ სირცხვილად ჩასთვალეს, რომ ისინი ასეთ წინდგომარეობაში იმყოფებოდნენ. ლეკებმა ერთმანეთს შეუძახეს, შეერთდნენ და ერთიმეორეს წაქეზებით თავი მოიყარა: ერთ ადგილას ბევრზე ბევრმა, უთვალავმა ათასმა [კაცმა] იმის გამო, რომ მთის აქეთა მხარია ლეკებს, რომელიც ზემოთ მოვიხსენიეთ, გამუღმებით ესმოდათ მათი თარეშის შესახებ, მათაც განიზრახეს წასვლა და მათთან შეერთება. წინა წელს¹⁵, მათი ბელადი, სახელად სურხა თავს დაესხა ქართველთა ქვეყანას, შეიჭრა კახეთსა და თბილისში და დალაშქრა ოლქები, რომელთაც სომხთსა და დმანისს უწოდებდნენ.

ხოლო ამჟერად ზემოთ მოთხრობილ მიზეზების გამო, 1171 წლის 10 აგვისტოს¹⁶ გაერთიანებული ძალებით ხსენებული ლაზგების ტომები ყველა თავიანთი ბელადით, ზემოხსენებული სურხაით, შამხალით, უცპათ, ჰაჭი დავუდით და ალი-სულთანით, მთელი თავიანთი ძლევა-მოსილებით თავს დაესხნენ ქალაქ შემახას. რვა დღე გააფთრებით იბრძოდნენ, მაგრამ ვერ შესძლეს [ქალაქის] აღება. ამასთანავე მათ კვალდაკვალ ამბავი მხოვიდა, რომ თითქოს ზოგიერთმა მათმა მახლობელმა შუღლი ჩამოაგდო მათ ქვეყანაში. ამიტომ ერთ ღამეს [ლეკები] მოულოდნელად უკან დაბრუნდნენ და წავიდნენ თავიანთ სამფლობელოში.

ამის შემდეგ შემახას მოსახლეობა შეუღდა ქალაქის მხარეების გამაგრებას ზღუდეებით, თხრილებითა და გალავნით. ამასობაში [მაშველმა] ჭარმაც მოაღწია ყოველი მხრიდან (ე. ი. განჯიდან, ყარაბაღიდან). შაჰის ბრძანებით მოვიდა ქალაქის ახალი ხანიც, რომელსაც ერქვა ჰუსეინ-ხან აქულსიეული. იმ წელს შეინარჩუნეს ქალაქი მომდევნო წლის იმავე თვემდე.

კვლავ მოვიდნენ ზემოხსენებული მთიელები წინანდელზე უფრო მრავალრიცხოვანი ლაშქრით, ძლიერად იბრძოდნენ თორმეტი დღის განმავლობაში, რის შემდეგაც აიღეს ქალაქი შემახა სომხური წელთაღრიცხვით 1171 წელს¹⁷, აგვისტოთა თვეში წმინდა ღვთისმშობლის მარხვას, ოთხშაბათ დღეს. [შემახას] აღება ასე მოხდა: როგორც წინათაც ვთქვით მუსლიმანები ორ სექტად იყოფიან — შიიტებად და სუნიტებად. ამ ქალაქია მოსახლეობაც ორად იყო გაყოფილი, მაგრამ სუნიტები სკარბობდნენ, ამიტომ სარუ თორფახად წოდებული უბნის მოსახლეობამ ღამით თავის მხარის [გალავნის კარები] გააღო და მტრის ლაშქარი შიგნით შეიყვანა. როგორც კი ირიერთაჟა თვითონაც მას შეუერთდა და ქალაქი [მტრის] ხელში ჩაუვდო. ლეკებმა შიგნით შეცვლისთანავე მახვილს მისცეს ყიზილბაში მაჰმადიანები. რა მოგიტხროთ იმ

უბედურთა და სისხლდათხეულთა შესახებ, რომელთა [სისხლი] მდინარესავით მოსჩქეფდა ქუჩებში. ქალაქის რეაასი თავკაცი და დიდებული გაიქცა და თავი შეაფარა მიზგითში, რომელიც ქალაქის შუაგულში იდგა.

ისინი დახოცეს პირუტყვის მსგავსად, ერთიანად ამოწყვიტეს და ჩაახშეს მათი მოთქმა-ვაების ხმა. სპარსელთა ლაშქრიდან ბევრი [მეომარი] და სარდალი გაიქცა და წავიდა, ვისაც სად შეეძლო. მათი დოვლათი ნადავლად წაიღეს, ოჯახები და შვილები კი ტყვედ წაიყვანეს. პუსეინ ხანიც შეიპყრეს, რამდენიმე დღე თავისთან ჰყავდათ, შემდეგ გადასცეს იბრაჰიმ-ალას, ზემონსენებული მელიქ ფეიქარის ძმას, რომელმაც მოაკვლევინა თავის მამისა და ძმისათვის შურის საძიებლად. სომეხნი ქრისტიანები, როგორც მკვიდრნი, ისევე სოფელნი არც იმდენი დაუხონციანთ, რადგანაც შეიბრალებს ისინი ქრისტეს წყალობით. სამაგიეროდ მათი ქონება ცოტა როდი წაიღეს. მათმა ოჯახებმა და შვილებმაც თავი დაიხსნეს ტყვეობიდან.

საქიროა ვიცოდეთ ქალაქ შემახას დიდებულების შესახებ, რომ შაჰ აბას დიდის დროიდან, რომელმაც იგი 1055 წელს¹⁸ წაართვა ოსმალთ, 1170 წლამდე¹⁹ მას თივის ერთი ღერიც კი არ დაუქარგავს. რადგანაც იგი კასპის ზღვის ნავსადგურს წარმოადგენდა, ამიტომ იგი იყო ყველა ქვეყნის, ინდოეთის, რუმის, ჯულისა და რუსეთის, ვაქრების საცხოვრებელი, სავაჭრო და აღებ-მიცემობის ადგილი. იგი სავსე იყო ყოველნაირი საქონელითა და სიმდიდრით. ამის გამო ამ ხარშმა და გაუმაქლარმა მოდგმამ, როგორც უგუნურთა ბრბომ, გაძარცვა და მთლიანად დაცალა [ქალაქი დოვლათისაგან], მსგავსად კაციისა, რომელიც უღვთო ვაზაყებს ჩაუფარდათ ხელში. მათ შეაგროვეს ოქროს და ვერცხლის ნაირნაირი ნივთები, გაიტანეს ქალაქგარეთ, ნაკუწ-ნაკუწად დააწახვრიეს, შემდეგ ერთმანეთში გაინაწილეს და წაიღეს თავიანთ ქვეყანაში. იმდენად უგუნურნი იყვნენ ის ბილწნი, რომ თითო-თითო ოქროს აძლევდნენ ერთ პურსა და ერთ ნესეში. ასე მოხდა სახელგანთქმული დედაქალაქის შემახას დაპყრობა.

ქალაქის აღების შემდეგ ცანჯია და ერევნის შპართველებმა ყოველივე შეატყობინეს და იჩივეს ხელმწიფესთან, ხოლო თვითონ პირი შეპყრეს და მთელი თავიანთი ლაშქრით წავიდნენ და თავს დაესხნენ აღვანქის ქალაქს — ბარდავს, რომელიც მდინარე მტკვრის ნაპირზე [ნდებარეობს]. ერევნის ხანი ყველა თავისი ოლქის გამგებლით, ისევე როგორც განჯის ხანი თავისი დიდებულებით და სხვები მრავალრიცხოვანი ჯარით, რომელიც ოცდაათ ათასს [მეომარს ითვლიდა, გარს შემოადგნენ ბარდავს].

მაგრამ ხელმწიფისაგან არავითარი დახმარება არ ჩანდა, რადგან დიდ განსაცდელში იმყოფებოდა და ომით იყო დაკავებული ყანდაპარის მხარეში. მან მხოლოდ სიტყვით და ფორმანით უბრძანა მათ გაეკეთებინათ ის, რასაც შესძლებდნენ. ხოლო ის კაციჰამია მხეცები, მსგავსად მონადირეებისა, მამაცები და გაწვრთნილები ბოროტებაში და საზარლები, რომელთა მარტო სახელისა და ხმის გაგონებაც შიშის ზარს სცემდა და აძრწოლებდა მათ ახლომყოფთ, ჩვეულებისამებრ ამჟამადაც წყნარად და უბრალოდ შეიკრიბნენ დიდი მდინარის გაღმა ნაპირზე და ერთ ღამეს ჩუმად გადმოვიდნენ გამოღმა ნაპირზე, ხოლო სპარსელთა ლაჩარი და ქალაქუნა მოდგმა თავი იჩვენებდნენ თანახმად დაბინდებიდან გათენებადღე ღრეობდა და ღვინოს ეტანებოდა, დილით კი ღრმა ძილს მიეცა. შემდეგ, როგორც კი ირიყრაჟა და მზემ ამოიწია, ომი გაჩაღდა. მაგრამ ვიდრე სპარსელნი მთქნარებ-მთქნარებით ემზადებოდნენ ლეკებმა დაამარცხეს ისინი, წინ გაიგდეს და მდინარე დრღოვაკანისა და ხაჩენის ხეობებით ხოცვა-ჟლეტით სდევნეს არცახის მთიანეთამდე.

ამგვარად განადგურებულმა სპარსელებმა დაკარგეს ქედმალლობა. ხოლო ხაზარებმა²⁰ შეაგროვეს ნადავლი და სიხარულით დაბრუნდნენ თავიანთ ქვეყანაში.

ეს მოხდა 1170 წლის შემოდგომაზე²¹.

როგორც კი დაიძრა ზამთარში ყინულით შებოჭილი მდინარე და დაჰქროლა გაზაფხულის ტბილისურნელოვანმა ქარმა, რომელიც ჩვენ მწარედ გვეჩვენა, მარტის თვეში, უფლის დიდი აღდგომის ახლო დღეებში [ლეკები] კვლავ დაადგნენ ბოროტ განზრახვას, ორჯერ და სამჯერ უფრო მეტნი შეგროვდნენ, დაირაზმნენ და კალიის მსგავსად ბევრზე ბევრმა და უთვალავმა ათასმა [თავი მოიყარა], დაიძრა რკინის კარისაკენ და შემახას მიაღგა. იქიდან კი ლეკები მივიდნენ და დაბანაკდნენ იმ ადგილას, სადაც მდინარეები არეზი და მტკვარი ერთმანეთს ერთვინ, მულანის ნაყოფიერი ველის მოპირდაპირე მხარეს.

სპარსელთა ერთ-ერთმა სარდალმა, სახელად ჩარბაჩმა, რომელიც მრავალრიცხოვანი ლაშქრით ბანაკად იდგა ბარგუშათში²², იმავე არეზის ნაპირზე, როგორც კი შეიტყო მათი ამბავი, ვითარცა უპატიოსნო კაცი, მაშინვე გაიქცა და დატოვა თავისი [სადგომი] ადგილი. ხოლო მამაცი და სისხლისმსმელი ჰუნები²³ მიჰყვნენ მდინარის დინებას ბარგუშათის საზღვრამდე, დიზაკის ქვეყანამდე²³ და გარს შემოერტყნენ მას მთისა და ბარის მხრიდან. დარაზმეს ლაშქარი და თითქოს თავისთვის მოსამკვლად იყვნენ გამზადებული, გამოცდილი მომკალებივით მოედნენ დიზაკს. რადგანაც ის ქვეყანა სავსე იყო ქრისტიანებით და აგრეთვე მრავალრიცხოვანი მუსლიმანებით, ამიტომ დიდშაბათობას თავს დაატყდნენ მათ. სამი დღის განმავლობაში გააუღებურეს და გააუკაცრიელეს ის ქვეყანა,

დამიანებისა და პირუტყვის ხოცვა-ჟლეტვითა და წარტყვევებით. იქიდან ვარანდის ქვეყანაში²⁵ გადავიდნენ, სადაც იგივე ამბავი დაატრიალეს, მაგრამ მისმა მელიქმა სახელად პალირმა, სასწრაფოდ გაგზავნა მათთან თავისი კაცები გამოსასყიდით და ტყვეებისა და თავისი ქვეყნის ნახევარი გაათავისუფლა. იქიდან წამოვიდნენ და უშიშრად და გაბედულად შევიდნენ ხაჩენის ქვეყანაში. არავინ არ შეხვედრია მათ არც სიყვარულითა და არც შტრობით, პიროქით, ყველამ პირის ნაცვლად ზურგი უჩვენა მათ. ამიტომ დაუბრკოლებლად შევიდნენ იმ ქვეყანაში და რაც სურდათ ის მოიმოქმედეს, რის მოთხოვნაც არ ძალმიძს ერთ დღეში მდინარე კარკარიდან²⁶ მდინარე დროვაკანამდე²⁷ და ჩარაბერდის ქვეყანამდე²⁸. ერთბაშად თავს დაესხნენ და მოედნენ მთასა და ბარს. ჯერ ხით ნაშენი სახლები და სოფლებითა სადგომები გადაწვეს, შემდეგ მოსახლეობის ტყვევას მიჰყვეს ხელი, [გადახვეწილნი] მთის მწვერვალებიდან ძირს ჩამოიყვანეს, კლდის ნაპრალებიდან ამოიტყუეს და დაბურული და ბუჩქნარიანი ტყეებიდან გამორეკეს.

მათთან ერთად თავი მოუყარეს მათ სარჩო-საბადებელსაც, შემდეგ ცხვრის ფარებთან, ნახირთან და ძროხებისა და ყველა სხვა ოთხფეხის ჯოგებთან ერთად [ტყვეებიც] გადაიყვანეს მდინარე ხაჩენზე, ერთმანეთში არეული ტყვეები და პირუტყვი ნაკადის მსგავსად მოედინებოდა და დიდი ჯარის ლაშქრობას წააგავდა მათი მსვლელობა. ყველაფერი ეს ჩვენი თვალით ვიხილეთ, რადგანაც ლტოლვილნი ვიძყოფებოდით იმ მთის მწვერვალზე, რომელიც განძასარის წმინდა ტახტს გადმოჰყურებს. მტრის ფეხმა ვერ შოალწია ჩვენამდე. ჩვენ ზემოდან ვუყურებდით და ვხედვდით ყოველივე მათ ნამოქმედარს. ეს მოხდა 1171 წლის²⁹ აპრილის თვის ოცში, საქვეყნო ეკლესიათა კვირა დღეს. აქედან ჩანდა ჩამორჩენილთა უბედურება, ქვეყნის წარტყვევნა, დედათა გოდება, დატყვევებულ ბავშვთა ტირილი, დაობლებულთა მოთქმა და დოვლათის სოტაცება. მოტირალთა მოთქმა-გოდება დაქირალთა ვაებას ერთვოდა. ჰეშმარიტად მთებმა და სალმა კლდეებმა შეიკვალეს ბუნება და ისინიც თანაუგრძნობდნენ უბედურებს.

მტრის ლაშქარმა წაიღო ნადავლი, ტყვეები თავის რაზმებს შეუერთა, შემდეგ გაემართა ტიგრანაკერტისაკენ და დაბანაკდა მდინარე დრღუს ნაპირზე, რომელსაც ამჟამად სპარსულად თართარს ვუწოდებთ, ღარუ-ქორფუა სახელით ცნობილ ხილთან.

მაგრამ აქ დიდხანს არ დაუყოვნებიათ. მათ ვერ შესძლეს იმდენი ზარალი მიეყენებინათ ჩარაბერდის ქვეყნისა და ბარდავისათვის, რამდენიც ჩვენ ქვეყანას [მოუტანეს], რადგანაც [ადგილობრივმა მოსახლეობამ] აღრევე შეიტყო [მტრის გამოლაშქრება] და მთების მიუვალ ადგილებში

გამაგრდა. ზოგიერთი მათი ახალგაზრდა წინააღმდეგობის გზასაც კი და-
ადგა და ბევრი მტერიც დახოცა. ამიტომ [ლეკებმა] ნადავლი და ტყვე-
ები სასწრაფოდ გადაიყვანეს დიდი მდინარე მტკვრის თავიანთ ნაპირზე
და ქალაქ განძაკზე გაემართნენ.

აქედან ისინი ემუქრებოდნენ და ავიწროებდნენ დიდ ბატონს
ქალბალი-ბეგს ჩარაბერდის და ლიანაღის მფლობელს, რომელიც დარ-
გაპყული სულთანის შვილიშვილი იყო. იმის გამო რომ იგი გაქცეული
იყო წარის ქვეყანაში. იძულებული გახდა მათთან მისულიყო. რამდე-
ნიმე დღის შემდეგ კი თავისი ვაჟი მძევლად დატოვა, ხოლო თვითონ
იღუმლად წავიდა და დაბრუნდა თავის სამფლობელოში.

ლეკებმა გაილაშქრეს ქალაქ განჯაზე და თორმეტ დღეზე მეტ ხანს
გარს ედგნენ [ქალაქს], მაგრამ ვერაფერი გაახერხეს, რადგანაც მოქა-
ლაქენი შიგნიდან წინააღმდეგობას უწევდნენ. უფრო კი იმიტომ, რომ
ვანჯელებმა წინასწარ შეიტყვეს ლეკების გამოლაშქრების შესახებ; ქა-
ლაქია დიდებულები და წარჩინებულები წავიდნენ ქალაქ თბილისში
ქართლის მეფე ვახტანგთან [და სთხოვეს] მათ დასახმარებლად წამოსუ-
ლიყო. იმანაც აღუთქვა წამოსვლა. ამასობაში ერთიმეორის მიყოლებით
მოვიდნენ შიკრიკები და მაცნენი და ხმა დაარხიეს, რომ მათ ფეხდაფეხ
მოჰყვებოდა ვახტანგ მეფე ლეკებზე გასალაშქრებლად. როდესაც იგი
შამქორს მივიდა, ლეკებმა დაიწყეს მდინარე მტკვრისაკენ უკან დახევა
და ასე ერთიმეორის მიყოლებით სამი დღის განმავლობაში დატოვეს
ის ადგილები, გადაიკარგნენ თავიანთ ქვეყანაში და [განჯაში] გაწყდა
მათი სახსენებელი.

ხოლო ქართველთა მეფე ვახტანგი მოვიდა მრავალრიცხოვანი ლაშ-
ქრით, რომელიც 40 ათასზე მეტ [მეომარს ითვლიდა], და დადგა ქალაქ
განძაკის სამხრეთით³⁰ ქრისტე-ღმერთის შეწევნით. დიდება მას უკუ-
ნითი უკუნისამდე. ამინ.

თ ა ვ ი VI

ქართველთა მეფის ვახტანგის მეორედ მოსვლა განჯას

როგორც გიამბეთ, ვახტანგი პირველად მოვიდა, რომ ქალაქ გან-
ძაკს დახმარებოდა ლეკთა მარბეველი ტომის წინააღმდეგ და რომ მან
უბრძოლველად აოტნა ისინი და ერთი თვის განმავლობაში ქალაქის
ძახლობლად იდგა.

მოქალაქეებმა სიტყვით ჩიმართეს მას და უთხრეს: „ლეკები ჩვენ-
ზე და ჩვენს ქვეყანაზე ვერ გამოილაშქრებდნენ, რომ ჩვენი მეზობელი
და მახლობელი ტომები მათი ერთგულები და კეთილმოსურნეები არ

იყვნენ. [ლეკები] მათი წაქეზებით მოვიდნენ, რადგანაც ისინი ერთმორა-
წმუნენი, ერთი რაჭულიაა არიან და სუნიტობას აღიარებენ. თუ შენ დი-
დი შაჰის ერთგული და მოსურნე ხარ და ჩვენც გვემეგობრობ, გევალება
მათი დატყვევება, დარბევა და გაძარცვა“. ამის თქმის მიზეზი იყო ია,
რომ მას დანმაარებისათვის დიდი და მრავალრიცხოვანი თანხა აღუთქ-
ვეს და რომ არ გადაეხადათ დაპირებული [ფული], ამიტომ [თათიანთი
წეზობლები] ხელში ჩაუგდეს ეახტანგს.

იღვა გაზაფხულის დღეები, 1171 წლის მაისი! და მომთაბარე ტო-
მები. რომელთაც თარაქამას უწოდებენ და რომლებიც მეჯოგეობას მის-
დევენ, ყველანი მთებში ასულიყვნენ და თავიანთი ძველი ჩვეულების
თანახმად კარვებსა და გრილ ადგილებში ცხოვრობდნენ. გარდა ამისა
ისინი აქ გამოქცეული იყვნენ ლეკების შიშით. განჯელთა წაქეზებით.
რომელთა მმართველი იყო ჭავად-ხანი, ეახტანგმა უბრძანა თავის ჭარს
თავს დასხმორა იმათ, ვიზედაც მიუთითეს. მაშინვე რაზმებად დაიყუ-
ნენ... ქართველები... მოედნენ მთებს და ხეობებს თავს დაესხნენ ზა-
კამის, შამქორის, განჯაფასანის, ვოსკანაატის, გურაქჩაის და ბარდავის
ქვეყნებს. სოფელ გულისტანამდე? და მდინარე დრღუმდე?

თუმცა ბევრი არ დაუხოციათ და დაუტყვევებიათ, მაგრამ რასაც კი
თვალი დაადგეს -- ოთხფეხა პირუტყვი თუ ქათამი, კატა თუ ძაღლი
[ყველაფერი დაისაკუთრეს], უსულო საგნებზე ლაპარაკიც კი ზედმეტია.
რადგანაც თვით ხის, სპილენძისა და თიხის ნივთებიც კი წაიღეს. და
თუ ეს ასეა, მაშინ რაღა ვთქვათ ძვირფასი და იშვიათი სამკაულების
შესახებ? ოქროსის, ვერცხლის და სხვადასხვა სახის ქურქლისა და
ნივთების შესახებ? ამბობდნენ, რომ ტვირთისმზიდაეებმა ვერ შესძლეს
უამრავი ნადავლის გადატანა, რომელიც სპილენძისა და რკინის ნაწარმი-
სა და ტანსაცმლისაგან შედგებოდა. ამიტომ [ნადავლს] ურმებით მიე-
ზიდებოდნენ თავიანთ ბანაკში, რომელიც განჯის მახლობლად ჩოლა-
კად წოდებულ ადგილას მდებარეობდა.

ასე მოექცნენ არა მარტო ხსენებულ მაჰმადიანება. არა! მათი ბე-
დი გაიზიარა აგრეთვე ყველა სომხურმა ვავარმაც. ზემოხსენებული
ქვეყნებიდან ნადავლად წაიღეს მთელი უძრავ-მოდრავი ქონება. ზოგ-
ჯერ, როდესაც ქართველ მეომართა რაზმი რომელიმე ქრისტიანული
სოფლისაკენ გაემართებოდა, მათ როგორც ქრისტიანება წინ ეგებებოდ-
ნენ სოფლის სლდედელნი და მკვიდრნი ჭვრით, ანაფორით, ზარის რეკვი-
თა და [ანთებული] კელაბტრებით, მაგრამ ქართველები თავს ესხმოდნენ
მათ, ართმევდნენ ტანსაცმელს, ძარცვავდნენ ეკლესიებს, [მიიქონდათ]
წიგნები და ყოველგვარი ნივთეულობა, [აწიოკებდნენ] მამაკაცებსა და
ქალებს, ითვისებდნენ მთელ დოვლათს, სოფელს დედიშობილად გაში-

შელებულს ტოვებდნენ, მიჰქონდათ ნადავლი და მიდიოდნენ. ასე მოა-
ოხრეა და გაძარცვეს განძაკის მხარის ყველა გავარი და ეკლესია და
ააესეს თავიანთი ბანაკი. ვინ მოსთვლის მათ მიერ წაყვანილი ცხერის
ფარებსა და მსხვილფეხა საქონლისა და პირუტყვის ჯოგებს? მათი წეს-
ჩვეულება იყო მთელი ნადავლის მეათედი თავიანთი სარდლისათვის
გამოეყოთ. ამბობდნენ, რომ ამჟერად ვახტანგ მეფის წილს შეადგენდა
ოცდახუთი ათასი ცხვარი და ცხრა ათასი მსხვილფეხა საქონელი, და-
ნარჩენს კი თქვენი გუმანით მიხვდით. ასეთი იყო სარგებელი, რომე-
ლიც მოგვიტანა მათმა მოსვლამ, რადგანაც რაც ლეკთა უგუნურ ტომს
გადაურჩა, ყველაფერი... ქართველებმა მიიტაცეს.

საჭიროა ვიცოდეთ, რომ თვითონ ვახტანგ მეფე იყო კაცი კეთილი,
ღვთისმოსიში, ქრისტიანეთა მოყვარე და გულმოწყალე, ამიტომ იგი ხში-
რად არაგებდა და ეპუქრებოდა თავის მეომრებს ასე ნუ ექცევიან ქრის-
ტიანებს ნუ ზოცავთ და ნუ ატყვევებთო, მაგრამ ისინი, ქართველთა მკა-
ცი და უხეში ბუნების გამო, არ უჯერებდნენ და არ ასრულებდნენ
თავიანთი მეფის ბრძანებას.

ამ ამბების შემდეგ, ისინი დაბრუნდნენ თავის სამფლობელოში.
ჩვენი ქვეყანა კი დარჩა უპატრონოდ და უწინაპილოდ. ყველანი მხო-
ლოდ თავიანთი გულის და სულის 'აიამოვნებაზედა ფიქრობდნენ.
როდესაც ეს ვიხილე, მივხვდი რომ ამ ამბავს კეთილი ბოლო არ უჩან-
და. ამიტომ რადგანაც ვახტანგის ბანაკში ვიყავი, მეც მათთან ერთად
გზას დავადექი ქართველთა ქვეყნისაკენ და წავედით კიდეც. განჯიდან
დავიძარი და 1171 წლის 8 მაისს¹ შევედით ქალაქ თბილისში, სადაც
ოთხი თვე დავრჩი.

შემოდგომის დადგომისთანავე, 'აექტემბრის' თვეში ვახტანგი კვლავ
დაიძრა განჯისაკენ შემდეგი მიზეზის გამო. სპარსელთა სახელმწიფო ძა-
ლზე დასუსტდა და დაქვეითდა, რის შეაახებაც შემდგომში მოგითხ-
რობთ, [სამაგიეროდ] უფრო გაძლიერდნენ მისი მტრები, განსაკუთრე-
ბით კი დიდი თვითმპყრობელი კეისრები რუსებისა, ე. ი. მოსკოვისა
ხელმწიფე პეტრე², და ურუმებისა, კონსტანტინეპოლის მფლობელი ოს-
მალთა [სულთანის]³. მათ დაიწყეს თავიანთი ჯარების გაგზავნა სპარ-
სელთა ქვეყანაში. რუსებს უნდოდათ დახმარებოდნენ სპარსეთის ხელ-
მწიფეს, ხოლო ურუმელები ისწრაფოდნენ ხელთ ეგდოთ [სპარსეთი]
და ამბობდნენ: სხვებს სურთ დაეპატრონონ ამ ქვეყანას, მაგრამ იგი
ჩვენ გვეკუთვნისო, რადგანაც ქველთაგანვე ჩვენი იყო ატროპატაკა-
ნიო. ამ მიზეზით დაიწყო ორივე მხარემ შიკრიკების გზავნა ქართველთა
შეფე ვახტანგთან. ერთი მითხოვდა მე დამიპირე მხარი და დამემორ-

ჩილეო. მეორე [არწმუნებდა] ერთი რჯულისა ვართ და ამიტომ ვალად გდევს ჩემი დაქვრება და ჩემთან მოსვლაო⁷. რადგანაც ხელმწიფე პეტრეს ვახტანგთან დადებული პქონდა პირობა და [ლაშქრობის] დროც დანიშნული იყო, ამიტომ ამ შემოდგომაზე ოქტომბრის თვის დასაწყისში, თვითონ ქალაქ შემახას მივიდა, ხოლო მას დაავალა თადარიგი დაეჭირა.

მაშინ, სპარსელთა ხელმწიფემ, რომელიც ტახტისა და თავისი სიმალლიდან ჩამოვარდნისა საშიშროების წინ იდგა, სასწრაფოდ გაუგზავნა ვახტანგს ფირმანი: „შენ გაძლევ განჯის ოლქისა და მთელი ატროპატაჯანის მმართველობას და გნიშნავ იმ მხარეთა ყველა მფლობელის უფროსად და მთავარსარდლად, ამიტომ დაუყოვნებლივ შეჰყარე ლაშქარი, წამოდი განჯაში და მხოუარე და დაიცავი ხსენებული ქვეყნები ჩვენი მტრებისაგან“-ო. როდესაც ვახტანგმა შაჰის ბრძანება მიიღო, იგი ღრმა საგონებელს მიეცა: ორი თვითმპყრობელი მაიძულებს, რომ მათ მივეხმარო, შე კი მევალება მესამის ბრძანების შესრულებაო. ურუმელნი სხვა სარწმუნოებისა და უცხონი არიან ჩვენთვის და ამიტომ ხურთ ჩვენი ქვეყნია ძალით დაპყრობაო. აქეთა მხარე, ე. ი. სპარსეთის ხელმწიფე, ჩვენი ძველი პატრონია, ხოლო მესამე ჩვენი თანამორწმუნე და ქრისტიანი ხელმწიფეა და ძალზე ძლიერიაო. ავდგები და წავალ მათი მოთხოვნის თანახმად და ვისაც გაუმარჯვებს, იმის ბრძანებას შეგასრულებო.

დაუყოვნებლივ ბრძანა ჯარი შეეყარათ. სასწრაფოდ შეაგროვეს ქართველებისა და სომხების დიდძალი ლაშქარი და არავინ დარჩა ისეთი, რომ მეფეს თავისთან არ წაეყვანა. მათთან ერთად მეც წამომიყვანა. თბილისში წასვლის დღიდან და იქიდან უკან დაბრუნებამდე იგი სიყვარულით გვეპყრობოდა და თავისი ზაზინიდან ჯამაგირები დაგვინიშნა. თბილისიდან [ვახტანგ მეფე] დაიძრა უზარმაზარი ჯარით, რომლის ოდენობა ჩვენთვის უცნობი იყო და ამიტომ ვერ შევეძელით აღნიშვნა⁸. წმინდა ჯვრის დღესასწაულის დღეს⁹ შივალწიეთ გატეხილის ხილამდე, რომელსაც ანლქორფუსს უწოდებენ.

იმ ადგილას ამავე დღეს ვახტანგმა თავისთან დამიბარა და მიბრძანა, რომ ვიდრე იგი ჩვენი ქვეყნისაკენ, ყარაბაღისაკენ გამოემართებოდა, ჩვენ წავსულიყავით სომეხთა ლაშქარში, რომელიც იქაურ მელიქებს შეეყარათ და რომელსაც ოთხი ახალგაზრდა სახელად ავანი, შრუანი, შაჰნი და სარუხანი სარდლობდა. მათ ასისტავებს და იუზბაშებსაც¹⁰ უწოდებდნენ.

ვახტანგის ჯანჯას პირველად მოსვლისა და უკან დაბრუნების შემდეგ, სპარსელთა ხელისუფლების შერყევის დროს მათ ყარაბაღის მელი-

ქებთან ერთად შეჰყარეა და შემოიკრიბეს ადვანქის გულადი, მამაცი და ძალოვანი ყმაწვილკაცები და ახალგაზრდები. მათთან ერთად შექმნეს მრავალრიცხოვანი ჯარი, რომელიც 12 ათასზე მეტ მეომარს ითვლიდა და გამაგრდნენ არცახის მიუვალ ადგილებში. მრავალი ასეთი საგმირო საქმე უჩვენეს მათ ჩვენს ქვეყანაში, რომლის ამბავსაც შემდეგშიც მრავალჯერ იპოვი [ჩვენ თხუზულებაში].

ამჟამად, როდესაც შეიტყო ვახტანგმა მათ შესახებ სასწრაფოდ გაგვგზავნა, რათა ისინი გაწვრთნილ-შეიარაღებული ჯარით მასთან მივყევანა. ბრძანებია თანახმად მივედით და მოვაწესრიგეთ ის ლაშქარი, როგორც იშხანთა ლაშქრის წესია, რადგანაც გაუწრთენელი იყვნენ საბხედრო სამსახურისათვის. ასე მოვაგვარეთ ყველაფერი და დაახლოებით ათი ათასი რჩეული და შეიარაღებული მეომარი მღვდლების და ღვთისმსახურთა დასთან ერთად დიდი სიხარულითა და ზემოთ წამოვიყვანეთ. გვეგონა, რომ კვლავ აღსდგა სომეხთა სახელმწიფო. წავედით და დავდექით განჯის მახლობლად, ჩოლაკის სახელით ცნობილ ადგილას. სამი დღე აქ გავატარეთ. რადგანაც ვახტანგ მეფეც ბანაკად იდგა ქალაქის მოპირდაპირე მხარეს, წყლის ნაპირზე, რომელსაც ლოჩლარის მდინარესა და შავ არხს უწოდებენ, ამიტომ სამი დღია შემდეგ გვიბრძანა მასთან მივსულიყავით. ჩვენც ავდექით და გავემართეთ. როდესაც მიუვახლოვდით მის ბანაკს, მაშინვე უბრძანა თავის მეომრებს წინ გამოგვეგებებოდნენ და პატივისცემით მიეღოთ ჩვენი თავი.

ასეთი დიდი სიხარულით შეხვდა ერთმანეთს ორივე მხარის ლაშქარი და მსგავსად ომის წესისა ისინი ერთიმეორეს პირდაპირ დაირაზმნენ. ჩვენი მამაცი ყმაწვილები წინ მიიწევდნენ და მიტრინავდნენ, სწრაფმავალი რაშებით და მორთულ-მოკაზმული ცხენებით როკავდნენ [ვახტანგის ლაშქრის] წინ. ქვემეხების ხმისაგან ჰქედა და გრგვინავდა არე-მარე და მტვერგარეული ბოლი ეღვით განათებული ღრუბლების მსგავსად ისე ფარავდა მზის ბრწყინვალებას, რომ მეომრები ძლივსა არჩევდნენ ერთმანეთს. ასეთი ზემოთ მივედით და ჩამოვქვეითდით მათი ბანაკია მახლობლად: როდესაც ვახტანგმა იხილა ჩვენი ლაშქრის ასეთი სვლა, სულით და გულით გაიხარა. მაშინვე გამოგზავნა შიკრიკი და თავისთან მიგვიხმო, სარდლებად განაწესა ყმაწვილები (ოთხი იუზბაში) და მელიქები და გამამხნევებელი სიტყვებით დაგვაიმედა, რწმენა: ჩავვიდგა და მოგვმართა: „ამიერიდან გამხნევდით და ვაკეაცურად იყავით, ისე როგორც თქვენს ძლევა მოსილებსა შეეფერება, ნურაფრისა და ნურავისი ნუ შეგვემინდებათ, რადგანაც ამა უკვე მოაწია ქრისტიანთა ხსნის ჟამმა“.

ასეთი სიტყვებით მოგვმართა და ძალზე მადლიერი იყო ჩვენი. მეორე დღეს ყველა სარდალი საპატიო ხალათებით დაასაჩუქრა. მასთან

დაყვავით ოცდახუთი დღე. იმის მიზეზი, რომ იგი ჩვენ ასეთი სიყვარულით გვეპყრობოდა, უპირველესყოვლისა იყო, ის რომ გულით უყვარდა სომხები... ამიტომ სწადად ხსენებული ლაშქარი და პირველ რიგში სომხები თბილისელების მსგავსად უშუალოდ თავისთვის დაექვემდებარებინა. მეორეც მას სჭეროდა და დარწმუნებული იყო რუსეთის დიდი კეისრის პეტრეს მოსვლაში, ამიტომ სურდა სომეხთა და ქართველთა მრავალრიცხოვანი ლაშქრით მთელი ბრწყინვალეობით მიჰკვებებოდა მას.

მაგრამ პეტრეს [განჯისაყენ] წამოაგლის ცნობის დიდ ცდასა და ლოდინში რომ ვიყავით, ჩვენმა ცოდვებმა უსწრო მის გამოჩენას. [რადგანაც შევიტყეთ], რომ იგი მიაღდა რკინის კარს, ე. ი. დარუბანდს, რომლის მოსახლეობამ თავიას სურვილით ჩააბარა მას ციხე-სიმაგრე¹¹. მაგრამ არ ვიცი შემდეგ რა მოხდა: ზოგმა თქვა რომ ავადმყოფობისა და სხვა უბედურებისაგან დიდი ზარალი მოუვიდა რუსთა ხელმწიფის ჯარს და დაეხცათ ციხეები, რადგანაც ამ ქვეყნის ჰავა მათთვის უჩვეულო იყო, ზოგმა კი გემების ჩაძირვა თქვა, რაც იარაღის, ე. ი. არსენალისა და ჯარის ჯამაგირის დაღუპვას ნიშნავდა; ზოგი სხვა მიზეზებს ასახელებდა. რა მიზეზიც არ უნდა ყოფილიყო [რუსთა ხელმწიფე] იქიდან უკან გაბრუნდა, მრავალრიცხოვანი ჯარი დატოვა დარუბანდში და დაპირდა, რომ მომავალ წელს კვლავ მოვიდოდა და გაემართა თავის ქვეყნისაკენ¹².

ეს რომ ვახტანგმა შეიტყო, იმანაც დაიწყო მზადება თავის ქვეყანაში წასასვლელად. იმავე დროს ვახტანგს აშბაგი მოუვიდა სპარსეთის ხელმწიფის კარიდან, რომ ქალაქი ფსტაპანის, შაჰი და მისი ჯარი ალყაშია მოქცეული და სადაც არის [ავღანელები] ხელთ იგდებენო¹³. გარდა ამისა მივიდნენ შიკრიკები და აცნობეს, რომ შენ ძველ მტრებს სურთ დაეპატრონონ შენ ქალაქსო, ამიტომ სასწრაფოდ უკან უნდა დაბრუნდეო. ამის გამო, ვახტანგი საჩქაროდ აიყარა, უკან გაბრუნდა, მცირე ომი გადაიხადა ყაზახის ქვეყანაში¹⁴ რადაც ძველი მტრობის გამო და შემდეგ თავის ქვეყანაში, თბილისში წავიდა.

ჩვენ კი უსასოოდ დარჩენილები, ზემოხსენებულ იმედს მოკლებულნი ყველანი დაებრუნდით ჩვენს სამყოფელოებში და გავმაგრდით მთის ძნელად მიაღღრმ ადგილებში.

ვახტანგის ბედის და ამბის შესახებ ცოტაოდენი კიდევ გვაქვს სათქმელი. მისი უკან დაბრუნების შემდეგ განჯია, კახეთის, ერევნის, ბორჩალოსა და ყაზახის მფლობელები [ჯერ კიდევ] თავ-თავიანთ ქვეყნებში ისხდნენ. ყველა ესენი მისი მტრები იყვნენ. განსაკუთრებით მტრულად იყო განწყობილი რჭულიდან განდგომილი მაჰმადყული, კახეთის ხანი¹⁵, რომელმაც წინათ კონსტანტინეს ეძახდნენ, თეიმურაზის¹⁶ შვილიშვილი

და განჯის ხანი სახელად ოღურლუ, რომლის საგვარეულო ძველთა-
განვე მტრობდა ვახტანგის სახლს. ამჯერად ყველანი ესენი შეთანხმდნენ
და ვახტანგის აჯანყების შექაზებ მისწერეს ახლად ხელდასმულ შაჰ
თამაზს. [იმ დროისათვის სპარსელებმა]; შაჰ სულთან-ჰუსეინის ერთ-
ერთი ვაჟი, სახელად თამაზი ისტაჰანიდან გააქციეს, მიიყვანეს ყაზვინში
და შაჰად გამოაცხადეს¹⁷.

მას მისწერეს ვახტანგის შესახებ, რომ განზრახული აქვს აგიჯანყ-
დესო, თავისკენ მიიმხროს 'ომხები და ქართველები და დესპანი გაგზავ-
ნოს რუსეთის ხელმწიფესთანო, რათა იგი მოვიდეს და დაეპატრონოს
შენს ქვეყანაო. ეხლა რაც შენს გულს ესიაშოვნება, იმის გაკეთება
ბრძანეო¹⁸. ხოლო ამ ახლად გამეფებულმა უგუნურმა გასცა ფირმანი
და კახეთი და ქართლი, [რომლის დედაქალაქი] არის თბილისი, ქართველ-
თა ყველა ოლქთან ერთად უწყალობა მაჰმად ყული-ხანს¹⁹, რომელსაც
დამხმარედ მისცა აგრეთვე განჯის, ერევნის და სხვა ყველა ზემოხსენე-
ბული ქვეყნების მფლობელნი და მათი ლაშქარი და მისწერა: „აჰა, მო-
ვითხოვ თქვენგან ვახტანგს ან მის თავს, ან ერთი ან მეორე სასწრაფოდ
ჩემთან გამოგზავნეთო“.

ყოველი მხრიდან შეაგროვეს ლაშქარი მის საწინააღმდეგოდ, შემ-
დეგ მაჰმადული-ხანი ღამით ფარულად შეიპარა ციხე-სიმაგრეში, ისე
რომ ვახტანგს არაფერი არ ჯაუგია და რიჟრაჟზე მოულოდნელად იარა-
ღით თავს დაადგა მის ოჯახს და უთხრა ვახტანგს: „შაჰია ბრძანებაა,
აღეჭი და წამოდი“. ვახტანგმა ძლივს იხსნა თავი სპარსელებისაგან,
რომლებმაც იგი [უვნებლობის] ფიცით დაიბარეს თავისთან, სამი წელი
პატიმრობაში ჰყავდათ სპარსეთის მივარდნილ კუთხეში²⁰, მერე მისცეს
სპარსეთის ლაშქრის სპასალარობა, რომელიც 2 წელი ეჭირა²¹, ხოლო
შემდეგ უბოძეს მის წინაპართა ქვეყნის მფლობელობა და უბრძანეს
თავის ქვეყანაში დაბრუნება²².

ამის შედეგ ვახტანგი დაბრუნდა თავის სამფლობელოში და თუმცა
გარეგნულად სულ სხვანაირად იქცეოდა, მაგრამ მისი გულის წადილი
ყველასათვის ნათელი იყო. ამისათვის სძულდათ იგი სპარსელებს და
მტრობდნენ მას. ამჟამად კი იგი მათთან საომრად ემზადებოდა. ამიტომ
შეჰყარა რა თავისი ლაშქარი და უპირველეს ყოვლისა ქალაქია მკვი-
დრნო, მამაცი სომეხი მეომრები, რომლებმაც ხალასი გულით შესწი-
რეს მას თავიანთი სული და შვილები, დოვლათ-მონაგარი და სიცოცხ-
ლე. ომი დაიწყო დეკემბრის თვის პირველ ათეულში²³. ვახტანგი
იბრძოდა ქართველთა და სომეხთა ლაშქრით, მაჰმადყული-ხანი კი სპა-
რსელებით. როგორ აღწეროთ იმ ქვეყნის იავარქმნა, წარტყვევნა და
ხალხის გაწყვეტა? თავდაპირველად მოხდა ისე, რომ სპარსელთა

ლაშქარი დაამარცხეს, მეომრები დახოცეს და აოტნეს, თვითონ მაჰმად-
ყული-ხანი დაინახეს მარტომყოფი და ლაშქარს მოცილებული, დაედევ-
ნენ მას და ის იყო უნდა დასწეოდნენ, რომ მან ცხენი გააქენა მდინარე
მტკვრისაკენ, ქალაქ თბილისის ქვემო მხარეს და ასე ცხენიანადვე მდი-
ნარეში გადაეშვა, ცურვით გავიდა მეორე ნაპირზე და დაბრუნდა თა-
ვის ქვეყანაში, კახეთში²⁴. მაგრამ იგი არ დაწყნარდა და ხელი არ აი-
ლო ბოროტებაზე. შურისძიების ცეცხლი დაანთო და ამ მეორე იუ-
დამ თავის მშობლად სატანა მიიჩნია. მაჰმადყული-ხანი სასწრაფოდ წა-
ვიდა და შეუთანხმდა ლეკებს და კავკასიის ყველა მთიელს, რადგანაც
სპარსელების იმედი აღარ ჰქონდა, და ასეთი პირობა დადო მათთან:
„თუ მომემხრობით და მომეშველებით და თქვენი დახმარებითა და შე-
წევნით ავიღებ ქალაქ თბილისს, რაც მასში მოიპოვება: ოქროთი და
ვერცხლით ნაქსოვ ძვირფა ფარჩას, სელისა და შალის ქსოვილებს,
სპილენძისა და რკინის [ნივთებს], თვალმარგალიტს და ამასთან ერთად
აგრეთვე თქვენს მიერ დატყვევებულ ხალხს თქვენ გიწყალობებთ²⁵.
გარდა ამისა, თქვენი ლაშქარი ყოველ მეომარს სამ-სამ თუმანს გადა-
უხვდით ოღონდ კი დავიკმაყოფილო ჩემი დიდი შურისძიების სურვი-
ლი“.

როდესაც გაიგეს ბოროტებაში გაწერთილმა, ქვეყნის დამაქცევე-
ლმა, მძინვარე ურდოებმა, რომ ასეთი სახარბიელო წინადადებით მი-
მართა მაჰმადყული-ხანმა მათ ბელადებს, აუღიოთ და გულით გაიხარეს
და აღუთქვეს, რომ შეასრულებდნენ მის წადილს. სასწრაფოდ თავი მო-
იყარეს ნახევრად ველურმა და ბარბაროსმა ლეკებმა თავიანთ სარდ-
ლებთან, რომელთაც ალი-სულთანს და უცმის უწოდებდნენ და აგ-
რეთვე ზოგიერთ სხვებთან. ლაშქარი სამად გაყვეს და სიხარულით
გაემართნენ სახელგანთქმულ ქალაქ თბილისზე²⁶, რომელზეც ისინი
დიდი ხანია ოცნებობდნენ. მოულოდნელად გამოჩნდნენ და გარს
შემოადგნენ ქალაქს.

იმის გამო, რომ ვახტანგის ძარი დაფანტულ-დაქსაქსული იყო,
თვითონ კი სათანადოდ ვერ მოეშადა, იგი მხოლოდ რამდენიმე დღეს
უწევდა [მტერს] წინააღმდეგობას. შემდეგ დაინახა, რომ არსაიდან მო-
ვიდა მშველელი და ამასთანავე ზოგიერთმა ქართველმა დიდებულმა
და წარჩინებულმა მიატოვა იგი, რომელთა შორის იყვნენ ყარაყალ-
ხანის²⁷ ერისთავი გიორგი, ყაფლანაშვილები და აგრეთვე ზოგიერთი
მოქალაქე. ეს რომ იხილა ვახტანგმა [მიხვდა], რომ ვერაფერ სარგე-
ბელს ვერ მოუტანდა ვერც საკუთარ თავს და ვერც ქალაქს. იგი თავი-
სიანებთან ერთად გამოვიდა ქალაქიდან და ცოტა მოშორებით დადგა.
შემდეგ უბრძანა ქალაქის თავკაცებს ხლებოდნენ მას და თავიანთი ნე-

ბით გამოეყვანათ ჯარი თბილისიდან, რომ იქნებ [მტერს] მთლიანად აღარ აეოხრებინა ქალაქი და თავი ეხსნათ ტყვეობისა და დაღუპვისაგან, რადგანაც ვახტანგს შეებრალო ქალაქი, რომელიც მისი წილად-ხლომილი ადგილი იყო.

ხოლო თვითონ წავიდა და გამაგრდა საქართველოს სიღრმეში²⁸, საიდანაც ზედიზედ უგზავნიდა ელჩებსა და დესპანებს რუსეთის ხელმწიფეს, რათა მისთვის მშველელი გამოეგზავნა, მაგრამ ვერც ამას მოეაწრო.

როგორც კი მაჰმადყული-ხანი ლეკების მრავალრიცხოვანი ლაშქრით შევიდა ქალაქში, მათ მაშინვე დაიწყეს ძრწოლა ქალაქში და სახლიდან სახლში და კარიდან კარზე დადიოდნენ, ძარცვავდნენ ყველა ეკლესიისა და სახლების ზემო და ქვემო სართულებსაც. სახელგანთქნული და მშვენიერი ქალაქი თბილისი დიდი ხნის განმავლობაში არ შეუწყუხებია მტერს და მოსვენებული იყო ომებისაგან. როგორც ყველასათვის ცნობილია, იმ ქალაქში შრომისმოყვარე ვაჭრები ცხოვრობდნენ, ხოლო მათი ცოლები, ვაჟები და ქალწულები გამოირჩეოდნენ თავიანთი სინაზითა და მშვენიერებით. მათი მშვიდობისმოყვარეობა და თავაზიანობა შეუდარებელია. მათი სასახლეები, რომლებიც ათასნაირად არის მორთულ-მოკაზმული, ბრწყინავენ ძვირფასი ქურქლეულითა და ნივთებით. მათი მფლობელობის დროს სომეხთა სახლებსა და სალოცავებში ხშირად სპილენძის ნაცვლად ოქროსა და ვერცხლისაგან დამზადებულ ქურქელსა და ნივთებს ხმარობდნენ. მათი ტანსაცმელი და სამოსი უძვირფასესი ფარჩაა მარგალიტებით გაწყობილი, რომლის მთელი მშვენიერება ისე წარმოიდგინე, როგორც მოგესურვება. რა ვთქვათ მათი ეკლესიების დიდებულებისა და ბრწყინვალეების შესახებ, რომლებიც უმაგალითოდ დამშვენებულია ოქროსა და ვერცხლის ნაკეთობით, ყველანაირი სამკაულებით და ძვირფასი ნივთებით.

ყოველივე აქ ჩამოთვლილი ხელთ იგდეს ველურმა, ვერაგმა, ხარბმა, მხეცებივით და წურბელასავით გაუმადლარმა ლეკებმა, გაძარცვეს და აივსნენ ნადავლით, ხოლო ბავშვები, ყმაწვილები, ქალები და ქალიშვილები, ვინც კი თვალში მოუვიდათ, ყველანი ტყვედ წაიყვანეს. ვის შეუძლიან აღწეროს ხალხის წაბილწვა-შეგინება ან ვინ მოსთვლის ნადავლს, რომელიც მათ წაიღეს? დახოცვით კი ბევრი არ დაუხოციათ და არც ბევრი დაუტყვევებიათ, რადგანაც ამის უფლებას არ აძლევდა [მაჰმადყული-ხანი], მაგრამ ისინი არ უჭერებდნენ, რადგანაც იგი დაპირდა, ლეკები ფულს სთხოვდნენ. ამიტომ მაჰმადყული-ხანმა მძიმე ხარკი დაადო მოქალაქეებს, აურაცხელი თანხა, 40 ათასი თუმანი დააკისრა მათ, აიღო და ლეკებს დაურიგა²⁹. ამის შემდეგ დაითხოვა, ისინი რათა თავის ქვეყანაში დაბრუნებულიყვნენ.

ՀԱՄԱՐՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՈՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՑ ԱՆՑԵԼՈՑ ՀԱՎԱԲԵԱԿ
ՈՒՄԵՄՆ ՀԵՏԵԼՈՂԻ

Ընդ ժամանակս թաղալորութեան ազգին Պարսից որ են կրօնիւք մահմետականի, տիրէին բռնակալութեամբ սկսեալ ի Կովկասային լեռնէ, և ի յեզերաց Կասպիական ծովուն, (որ Երկաթի դուռն կոչի) մինչև ի Մազանդարան և Աստարապատ, և անտի սահմանօքն Յօղպկու հատեալ ի Պորասան, և ի Ղանտահար բերդ, և անտի ձգեալ լեզր ծովուն Հնդկաց ի Բանտարքաղաք ե այսր ի Շիրազ, և միջոցով երկրաւ հասեալ մինչև ի Բարևլոն (այսինքն Պաղտադ), անդէն և այսր հատեալ սահմանօք հասեալ մինչև ի Համատան և ի ծովն Վանալ. յորմէ և սահմանօքն Մարաց հասեալ ի Պօյ և ի Սալմաստ, և Նախշուանաւ հատեալ ի Յերասխ գետ, և անտի Սահաթիւ Կաղզուանաւ և Կողբաւ անցեալ ի գետն Ախուրեան՝ որ կոչի Արփաչայի: Եւ անտի անցեալ Ղալղուլի անուանմբ նահանգիւ ի սահմանս Վրաց ի Տիֆլիս քաղաք և ի Կախէթ իւրովք բոլոր թեմիւք և թումանօք: Եվ ապա հատանի ի լեռոն Կովկասու, դարձեալ ի նոյն ամուրն Հունարակերտ (այսինքն՝ Դարբանդ) և ի տեղի կայից գլխավորի լեռնոդացն զոր Շամիալն անուանին, և անուն տեղւոյ նորին թարխու կոչեցեալ:

Արդ՝ ի յայս միջոցի ժոցոյ երկրիս արեւելեաց խառն ընդ հարաւ և ընդ հիւսիս կողմանս Աւրոպիոյ՝ տիրեալ էին ազգն Պարսից որ Ղզըլպաշն կոչիւր, ունելով զաթոռ և զգահ արքայութեան իւրեանց զամենահոշակ արքայանիստ մալրաքաղաքն Շօշ, (այսինքն է Ասպահան), և անդ կալով թագավորացն՝ տիրին և իշխեն վիճակեալ իւրոց հնադանդիւոց աղագն ծգեալ յաջ և յահակ զթևս իշխանութեան իւրեանց:

Այլ արդ՝ աստանօր տարակուսիմք սակս նախնի ցեղապետութեանց՝ թէ յորմէ ազգէ և ծննդոց սերկցան սոքա թագաւորազունք, և կամ յորմէ հետէ յառաջացեալք եղին. քանզի սրբազան հայրն մեր Մովսէս Քերթոզն հաւաստէ մեզ այսպէս՝ եթէ Արշակ քաջ

Պարթևն վանեալ զՄակեդոնացիսն՝ զդայեակորդիսն Ալէքսանդրի, զոր ամս վաթսուն և կամ աւելի կալեալ ունէին զթագաւորութիւնն Պարսից, զնոսա հալածականս արարեալ Պարթևին լինքն զրաւելով զթագաւորութիւն Պարսից, որ և զեղբայրն իւր Վաղարշակ երկրորդ իւր կարգեալ՝ թագաւոր ի Հայս առաքէ: Եւ այսպէս ի միոյ ցեղէ եղեալք երկուց ազգացն Պարսից և Հայոց թագաւորք Պարթևքն մինչև ի ժամանակս Սասանականին Արտաշրի սպանանելոյ զԱրտաւան արքայ Արշակունի. և ինքն կորզեալ զթագաւորութիւն Պարսից, և ազգաց տիրեաց մինչև լերևումն Մահմետի. որ զկնի երեսուն կամ ավելի և պակաս ամի տիրելոյն իւրեանց, սպանին յՅագկերտ արքայ Պարսից, և տիրեցին նոցին իշխանութեան, լորմէ տիրապետեալ ոմն Մահմուտ անուն բրժնացեալ ի Բահլ, և անտի մինչև ի Խորասան. և ապա փոխանակելով զմիմեանս յառաջացեալ առին զհոէ: Իսկ որդի Մահմուտին Մասիուտ անուն ի հրէոյ էառ զնշապուր, Խազուին, զԱսպահան, և զամենայն տունն Արաղու զՔրտաստան, (այս ըստ սրբոյ վարդապետին Վարդանայ): Եւ այս ասէ զսոցանէ՝ որդի զհայր փոխանակելով լերկար ժամանակս նստան ի Խազուին, որոց անուանք են այսոքիկ, Աբուալի, Տաութ, Չաղրպէկ, Ապթալիպ, Տողրիլ-պէկ, որ զՕրացեալ ի խալիփայկն և առեալ զհրաման և անուն սուլթանութեան, ընդարձակեաց զուհամանն իւր սկսեալ ի Խորասանայ՝ և զամենայն երկիրն Պարսից:

Զսա փոխանորդէ Ալիասլան եղբորորդի իւր, և զկնի որդի նորա Մելիք-շահ կոչեցեալ, և ապա Մահմուտ-սուլթան, և լետ նորա Բաքարուլ և որդի Մահմուտ-սուլտանին ևհար զԲաքարուլն և ինքն սուլտանացալ: Եւ զկնի Մահմուտ որդի նորա, և Մանեար սուլտան ոմն սպանանէ զնա և առնու զիշխանութիւնն. և ապա Տաութ որդի նորա, և զկնի Տողրիլ, և լետ նորա Մախսուտ և ապա միւս Տողրիլ. զկնի որոյ Ալիասլան, որ էառ զԱնի քաղաք մինչև ի Վրացտուն, որ և պատուեալ ի խալիփայէն իւրեանց: Եւ այս Ալիասլան փոխեաց ալլիի Տողրիլ. և ապա Շահի-Արմէն, և զկնի Ելտկուզ. զկնի որոյ Փահլաւան և Խզիլասլան որդիք սորա՝ որ ի միասին տիրեցին աշխարհաց. և այս հասանի մինչև ի ՈՒՋ թիւս հայոց: Յայսմ միջոցի ոչ գտաք զորպիսութիւն, յայց սոյն յարդապետ ասէ թէ ի ՈՂԴ թուին ևկն թաթարն՝ և ի Խորասանու փախոյց զորդի Խորազմ շահին:

Իսկ զալուստ թաթարին՝ և փախուցանել զՋալալատին—սուլթանն ի Խորասանայ՝ և յառաջ խաղալն առ մեզ՝ և յաղթելն ի տիրելն ամենայն երկրի, և վիճակելով ելանելն և առնուլն զտիեզերս, և պէսպէս շարութիւնք և գործք նոցին զոր անցուցին ընդ ամս-

նայն ազգս՝ Արևելից և Արևմտից՝ Հիւսիսոյ և Հարաւոյ՝ գոյս ամենայն ուսուցանեն մի ըստ միողէ Վանական, Կիրակոս և սոյն Վարդան վարդապետաք, և պատմագիրք. որք և հասուցանեն մինչև ի ԶԺԾ Թիւս, զպատմութիւն բռնակալութեան սոցա. և զկնի ոչ գտաք որքանութիւն ամաց իշխանութեան սոցա. և կամ թէ որով եղանակաւ բարձան և ով ոք էր որ հալածեաց և չքացոյց զնոսս յաշխարհէս մերմէ, և կամ ոչք էին՝ որք տիրեցին և բռնակալեցին երկիրն Պարսից, մինչև ասի ի ութ հարիւր երեսուն և հինգ թուին զալն Թամուր-լանիին, որ և նա զաղանաբար կկեր և մանրեաց, և զմնացորդսն առ ոտն եհար ըստ տեսլանն. և զամենայն տիկզերս ի հարկի կացոյց, սկսեալ ի Սմրղանտայ մինչև ցՍամարիայ և ցՆգիպոսս. զամս ութ և տասն մաշկելով սուր զամենայն հասակ, և քայքայելով զկնկղեցիս ուր եհաս զնացք ոտիցն, որոյ զհանգամանս չարագործութեան պատմէ քիզ Թովմա վարդապետ Արծրունի: Ըվ զկնի սորին զալ Ղարա-Ուսուփ չարին ասէ. ի ՊԵԷ թուին և կերպակերպ չարիք նորին. զկնի որոյ ԻՊԷ թուին Շահոտիս ոմն կրինաչարագոյն քան զնա երեւեալ և ապա Ջաղաթայն: Յետ այսորիկ Ջհանշահն ազգաւ թուրք որ թաղալորակերպ տիրեալ բոլոր երկրին Պարսից ի ՊԵԸ թուին. և զսա փոխանորդէ Ծաղուր փատշահ զորդի, ի ԶԻԲ թուին հայոց:

Այս Ծաղուր թագաւոր որ նստէր ի Դաւրէժ շահաստանի, փնտալացոյց ինքեան ի քոյր իւր զՇեխ Հայտարն, որ էր օրդի Շեխ Սէփուն որ նստէրն յԱրտաւիլ քաքաքի: Այս շեխ կղելոց սկիզբն և աղգն և որպիսութիւն ոչ գտաք ուրեք թէ ո՛ր, կամ յո՛րմէ ցեղէ յառաջացեալ բնակեցան աստ: Այս շեխ հայտարալին ծնանի օրդի մի որ անուանեն Իսմաէլ, և վասն ոչ ունելոյ զաւակ Ծաղուր թագաւորին, վասն որոյ շեխն և կինն իւր խորհեցան հնարիւք իմն սպանանել զԾաղուրն, զի ինքեանց և որդւոյ իւրեանց մնասցէ ժառանգ թագաւորութեան. որ և արարին իսկ: Քանզի կոչեցին զնա ի պատճառս պատուոյ, և պատրաստեցին նմա կերակուր մահարար, և ի ճաշակիլն նորա՝ իսկոյն զդաց. և ապա բռնի հրամայեաց ուտել և ինքեանց. և այսպէս ի միում ժամու մահացան թագաւորն և քոյր իւր և շեխն. և յաղմկել զօրացն՝ մանուկն Իսմաէլ փախուցին ի Յաղթամար կղզի (այս ըստ Առաքել վարդապետի Դաւրիժեցոյ վիպասանութեան). և այսու զկնի զմիմեամբք ելեալ յառաջացան ի գահ իշխանութեան. որ և Սնխոր անուն ոմն բռնացաւ և տիրաց, և հաստատեաց զաթոռ իւր յԱսպահան ի ԶԻԸ թուին. և լստ նորա Ալվանդն սող ժամանակաւ. որ և տեկցին ի ԶԾ թիւն հայոց:

Արդ որպէս ի գլուխ ճառիս խորշելով խոյս նստու ըստ կարգի, և ըստ ազգաշարութեան ողջոյն գիտել և գրել զկարդ թագաւորութեան Պարսից որպէս որդի զհայր փոխանակեալ: Այլ այսքան միայն ի հնագիր պատմուցեանց հաւաքեալ զանունս երեկելի և նշանաւոր բարանց գորոզաց և ամբարշտաց, հասուցաք մինչև զայս վայր՝ ի գրօսածնս եղբարց սիրելեաց, և Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ փառք լաւիտեանս. ամէն:

Գ Լ Ո Ի Խ Բ.

ՅԱԴԱԳՍ ՍԿԶԲԱՆ ԹԱԿԱՆՈՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՐՍԻՑ ԵՒ ՈՐՔ ԿԱՐՄ-
ԲԱԳԼՈՒԽԲ ԿՈԶԻՆ. ԵՒ ԽԱՆԳԱՐՄԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՆՈՑԻՆ.

Արդ, որպէս ասացաք զսպանումն Եաղուբ թագաւորին և շեկ հայտարին, և փախուցանելն զմանուկն Իսմայէլ ի յԱխթամար կղզի, և զկնի ամաց ինչ զարդանալոյ տղային՝ աղմուկ շփոթի ոչ սակաւ լինէր տանն Պարսից, և ապա միաբանեալ զօրագլխաց և զօրացն հանեն զԻսմայէլն ի կղզոյն և թագաւորեցուցանեն ի լինքեանց վերայ ասելով, թէ սա է ժառանգ երկուց կողմանցն այսինքն շեկին, և գլով քվեր որդի Եաղուբ թագաւորին, և սմա անկ է թագաւորութիւն. վասն որոյ հնազանդեցան և երկրպագին նմա:

Եւ նա ելեալ ի ՋՄ թուին, նախ հալածէ լառաշ ասացեալ զԱլուանդն, և լինքն գրապէ զիշխանութիւն. և ապա պատեբազմեալ ընդ լաշ և լահակ թշնամիսն զամս քսան և հինգ ընդարձակէ զսահմանս իւր ըստ կարողութեան. և վարեալ զիշխանութիւն՝ մեռանի և ՋԼԵ թուին: Ջկնի որոյ թագաւորէ որդի նորին շահ-թահմազ ի նոյն ամի, այր քաշ և արի: Սա լուով սեղիս արար ընդ իւրով իշխանութեամբ, որպէս զԱտրպատական և Վրաց աշխարհն բռնութեամբ հնազանդեցուց և ի կողմանս Խորասանու նոյնպէս ընդարձակեաց. նա և բաղում կարգս ուղղեաց, իշխանութեան իւրում և թեթեւութիւնս հարկաց որպէս և ասեն: Եւ սա վախճանի ի ՌԻԴ թուականին և փոխանակ կացուցանեն զորդին իւր Իսմայէլ անուամբ, որոյ կամեցեալ զբռնագլուխսն և զհնասզանդ խորամանկսն ի զօրագլխաց և զօրաց իւրոց բառնալ լերեսաց. իսկ նոցա աճապարեալ քան զնա ընդ փոյթ կենդրաւեն՝ որպէս ասի հնարիւք իմն մահացուցեալ. և զկնի սորին բերեն զեղբայր իւր Խորասանայ կոչեցեալ ի Խորասանայ, այր անարի, պակասեալ ևս ի լուսոյ և սա զամս սակաւս դաժանութեամբ և դառնութեամբ վարեալ զիշխանութիւն՝ մեռանի. և ապա ի ՌԻԹ թուին որդի սորին Ապաս՝ կոչեցեալն մեծ՝ շահ նստուցանեն ի Մաշատ, որ և ընդ սակաւ ժամանակս հնազան-

զեցոյց շրջագայ թշնամիսն իւր, և ի բունն էառ զբոլոր երկիր հայրենի իշխանութեան իւրոյ. և ի Խորասանայ մինչև լերասի գետ և զԲաղդատ, բաց լԱտրպատականէս:

Վասն զի թագաւորն Կոստանդնուպօլսոյ իսմաէլացի խրոխտ սուլտան Մուրատ կոչեցևալ խոնդքար. խոչընդակն ևղև սմա. չի եհան զօր և հրամանն ի վերայ երկրիս Ատրպատականի՝ զալ և առնուլ զսա. որ և եկևալ սոխն իսկ զԵրևան, և զՆախշուան, զԴաւրէժ, և զԻննջալ մինչև ի սահմանն Վրաց, զՏիխիս և զբոլոր տունն Վրաց. այլ և չախն կողմ Կուր գետոյն զՇաքի, զՇրուան, զՇամախի, և զԴարբանտ. այսքան քաղաքաց և երկրի տիրէին Օսմանցիք: Եւ զկնի աւարտման պատերազմաց չախն կողմանցն թագաւորն շահ Ապաս և խաղաղութեամբ նստեալն լԱսպահան մայրաքաղաքի, զկնի սակաւ ամաց ապա դարձուցեալ և զերեսս ի վերայ երկրիս Ատրպատականի առնուլ զսա. որ և եկևալ է բազմօք զօրօք ի վերայ Դաւրիժու, և ըստ բազտի և աջողման իւրոյ առևալ է զԴաւրէժ, զՆախշուան, և զԵրևան ի միում ամի. և ապա զկնի մերոյ ամի առևալ է զԴանջալ և զամենայն երկիրն Դարաքաղու, զՇամախի, զԴարպանտ և զԶրջակալս նոցա, զՏիխիս քաղաք և զբոլոր տունն Վրաց ի ձևոսց օսմանցոց: Եւ զկնի այսոցիկ արարմանց հաշտութիւն եւս ընդ թագաւորին օսմանցւոց հաստատեալ է զսահմանս և զբաժինս յատկացուցանելով իւրաքանչիւրոց ի միջ երկուց աշխարհացս Պարսից և Հոռոմոց:

Եւ սա այսպիսի քաջութեամբ և արիութեամբ կեցեալ վախճան առնու ի ՌՆԸ թուին: Եւ ապա զկնի սորա թագաւորեցուցանեն զթոռն սորին շահ Սեֆի. ի սոյն թուին լԱսպահան և սա ևս արիութեամբ և խաղաղական կենօք վարեալ զիշխանութիւն իւր, վոխի յաստեացս, թողով զթագաւորութիւն որդւոյ իւրում փոքր շահ Աբասին ի ՌՆԱ թուին հալոց: Որ և սա առաւել հաստատեաց զզահ իշխունութեան իւրեանց, և խաղաղացոյց զերկիր և ժողովորդ իւր յամենայն թշնամեաց. որ և յաւուրս սորա շինեցան ամենայն ակերակ վեօդք և քաղաքք, և երկիր աշխարհիս հալոց և Պարսից. զի կարի քրիստոնէասէր և աշխարհաշէն էր. որոյ հաստատեցածն յամենայն տեղիս եկեղեցիք վանօրալք և անապատք, մանաւանդ սուրբ Աթոռն Էջմիածնի, և սուրբն Գանձասար լԱղուանս, առ սրբազան հայրապետին Փլիլպոսաւ և Պատրոս կաթողիկոսիւն Աղուանից: Եւ սա եւս այսպէս բարեբախտիկ լեալ յաշխարհի, վճարի ի ՌՃ թուին. և էառ զիշխանութիւն թագաւորութեան որդի նորա շահ Սուլէյմանն ի նոյն ամին. որ և յաւուրս սորա առաւել խաղաղութիւն ևղև աշխարհի և շինութիւն ակերակաց, և բազմամարդութիւն երկրի, ուզութիւն

իրաւունք դատաւորաց, չափաւորութիւն հարկսպահանջութեանց, և բարեկարգութիւն ամենալն գործոց և արարողութեանց: Սա ևս այսպես կառավարեալ զերկիր և զհնազանդեալս իւր՝ վախճանի ի ՌՃԼԹ թուին. Զկնի որոյ թագաւորէ որդի սորին շահ Սուլտան-Հիւսէինն կոչեցեալ՝ ի ժամանակի մերում, ի տիս տղայութեան զլոյժ ի ՌՃՆ թուին:

Արդ՝ զոր ինչ մինչև ցայս վայր կղեալ էր՝ ի նախկին գրոց պատմութեան, մանաւանդ ի գրոց Առաքել վարդապետի ծաղկաքաղ հաւաքեցաք, որում Տէր ողորմեսցի. լետ պարտիմք ի ներկալ ժամանակս յորում կամք, զծաղրեալ աստ, և Քրիստոսի փարք լաւիտեանս. ամէն:

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ.

ՅԱՂԱԳՍ ՎՐԴՈՎՄԱՆ ԵՎ ԽԱՆԳԱՐՄԱՆ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆՆ ՊԱՐՄԻՑ,

Ի տասներորդ ամի թագաւորութեան իւրում Հիւսէին կոչեցեալ շահ Սուլտանն արար հրաման մարդաթիւ և շխարհադիր առնել ազգիս հայոց, և ամենալն աղագց ընդ իշխանութեամբ իւրոյ կղելոց, և ելեալ հրամանատարք նորին՝ արք իբրու հաւատարիմք տան նորա, գրիչք և քարտուղարք, զի անսխալ և առանց թաղուցանելոյ գրեցցեն զամենալն հասակ ի հնգատասանամեհից և ի վեր, սպառնացեալ ի հրովարտակին, այսպէս. «Եթէ ոք գտցէ զթագուցեալ և զղոզեալ օք, և յալտնեսցէ զայն արքայի, գլուխն զողելոյն արքայի, և ինչք նորա աւար այնմ լիցի՝ որ զուշակեացն»: Զոր և արարին իսկ. զի յոյժ յուզմամբ և որոնմամբ զննեալ տեղեկանային պէսպէս հնարիւք և սպառնալեօք: Ի գիւղի ուրումն զտանուտէր գիւղին, և զքահանայսն և զհիւրընկալս՝ զոր դղիր ասեն, յարդիւլին ի տունս և զատ ի միմեանց. և ապա ասել տային զանունս արանց եղելոց ի գիւղին և գրէին, և բերեալ ի մի վայր՝ հաւասար տիսանէին. և թէ աւելի կամ պակաս գտանէին զասացեալքն ի միմեանց (և զի թուղթ ևս առնուին ի բերսնոյ նոցա, այսինքն մուշակա, զի թէ սուտք գտցեն այնքան տուգանս վճարեցցեն) կախելով ի փայտէ բրածեօ առնէին զարսն ասացեալ ի սակս տուգանին. ընդ նմին կաշառս յոլովս և տասնորդս, և զկարգեալ վարձս զինուորացն, առավել քան զչափն առնուին, և ապա զգրեալն կրկնէին: Ապա լետ այսորիկ՝ գրեցին և զվանօրայս, զանապատս և զգիւղօրէից եկեղեցիսն ընդ նմին և զեպիսկոպոսունս և զաբեղայս, և զերիցունս առհասա-

րակ ի թիւ արկին. և աւարտելով զնոսա սկսան գրել և զվճառաւ-
կանսն, զճանապարհորդսն, և զորս սուղ ինչ առևտրոյ տևարքըն
էին. և դամհնեսեան ի համարութիւն գրելով տարեալ ցուցին առենի
արքային:

Իսկ անդ եղին հարկս ի վերայ գրելոց զլիսոցն՝ և րեքպատիկ
լաւելմամբ ի վերայ տուաջնոյ սահմանին. և ի վերայ կկեղեցական
պաշտօնէից որ լառաջնումն ոչ երևէր բնաւ, տասնուպատիկ առաւել
քան աշխարհականաց ծանր բռնիս եղին. և սոյն աշխարհագրու-
թիւն հաղիւ մինչև լերիս ամս աւարտեցին. զի ի ԹՃԽԸ Թուին
սկսան և ի ԱՃՆԱ Թուին հրաման արարին զերեք տարուոյ զլիահարկ
ժաղովրդեանն՝ զոր նոր եղին (հաւաքել), նաև վասն կկեղեցականաց
և կրօնաւորաց կարգեալն ընդ նմին միահաղոյն առնուլ: Ապա էլ
մեծ վէճիրն Ատրպատականի որ նստէր ի Գաւրէժ քաղաքի որոյ
անունն էր Միրզա Թահիր, հազար հարիւր արամբք, և կկն լերկիրս
Ղարաբաղու և ի Գանջալ քաղաք. և սկսաւ առնուլ յոյժ աւելորդօք
քան զգրեալն:

Եւ ցրուեցան զօրքն ընդ ևրկիրս և ընդ զիւղորայս ի թիւ ար-
կեալ գրովն. և քանզի յոյժ ծանր էր լուծն և ոչ կարէին տանել,
վասն որոյ շարչարէին, կկեղեցէին և շարչելով առնուին ըստ շափու
իւրեանց ի յուղիցն՝ յուղով և ի փոքունցն՝ փոքր. զի (մեծ) զեղն
հարիւր յիսուն, հարիւր կամ յիսուն թուման և յոյժ փոքրն լերե-
սուն և կամ քսան թումանէ չէր պակաս: Նոյնպէս ի վաճառակա-
նաց, և զամենայն արուեստաւորացն առին: Եւ այսպէս ամի ամի
զգլխուսն համարէին և հարկահանք եկեալ ճշդիւ առնուին: Յետ այ-
սորիկ միւս ևս կկրպիւ հարկս եղին, և անուանեցին զայն ասլիքու-
րան. դարձեալ միւս ևս եղին, և զայն ասացին շահգատի ախրա-
ջաթ. միւս ևս լաւելին, և անուանեցին շեշտինար, և զայս երեք-
պատկեցին:

Եւս դարձեալ կրկին ևս եղև հրաման ելանել և գրել զամենայն
սահմանս երկրի, զիւղօրէից և ագարակաց, զհող, զջուր, զայգի, զան-
դտտտան, զժառ, զտունկ և զամենայն ինչ, որ պիտոյ է մարդկան՝
առհասարակ զամենայն գրեցին, թէ հալոց և թե ալլազգեաց. ալլ և
օրանաբանակաց, և խաշնարածաց, ասգ մի որ Թարաքամայ ասեն.
վնոցին ևս զանդեայս և զհօտս, զջուկս, և զշոլիրս, և զերամս ամե-
նայն անասնոց չորքոտանեաց ի թիւ արկին. և լառաջնոցն վերայ
կրկին լաւելին զհարկս:

Ձայս ամենայն զոր գրեցաք՝ նորահնար չարիք էր, զոր եղին
ի վերայ առաջնոյ սահմանեալ հարկացն, որ լառաջինն ևս ծանրա-

զոյն էր ընտն ի վէրայ ժողովրդեանն, այժմս փոխանակ թեթեացուցանելոյ, զայսքան ևս աւելին ի վերայ:

Եւ դարձեալ՝ որպէս սովորութիւն է Պարսից իշխանութեան՝ դամենայն քաղաքս տէրութեան իւրեանց, և ի վերայ ամենայն երկրի, պետս և զխոււորս զօրաց կացուցանել, որպէս խան, սուլտան, զուլէկի, վէզիր, դարուղաք և թուխտար: Յատաջնումն որոյ մի անգամ այսպիսութեանս իշխանութիւն ինչ տային, ոչ դիւրեաւ փոփոխին և առնուին ի նմանէ, բայց թէ մեծ յանցանք ինչ և կամ մնաս առնն յայտնիւր, և կամ վասն զրկողութեան և ազահութեան գանդատողք և դասախազք երթային ի դուռն արքայի և զյանցանս առնն յայտնի կացուցանէին, և ապա հաղիւ ուրեմն առնուին յառնէն յայնմանէ իշխանութիւն զայն:

Իսկ այժմս այսու թագաւորաւս ոչ այսպէս՝ այլ թագաւորն և նախարարք իւր կաշարակուր լիալ փոյթ ընդ փոյթ փոփոխեալ հանէին. և ի միում ամի երկուս և երիս տեարս և իշխանս՝ ի միում քաղաքի և գաւառի զինի միմեանց առաքէին: Եւ նոքա կկեալ որպէս ինքեանք կաշառօք ստացեալ էին զիշխանութիւնս իւրեանց, նոյնպէս և նոքա այնպէս ամենայն զդատ և զիրաւունս ժողովրդեան ի բաց եղեալ՝ կկեքէին, կողոպտէին զհնազանդեալս իւրեանց, սոյնպէս առնէին և օրինապահք դպիրք նոցա, այսինքն դատաւորք շխալսլամք շեխք և որոց զագիս ասեն:

Դարձեալ յաւելին միւս ևս չարիս, զի որք միանգամ տեարք էին զիւղից և ազարակաց. նաև վարձաւորք այսինքն զօնլուղ հասեալ, զօրապետք և զօրք որքան դրամոյ չափ որ ոք և ունէր, զնորին տասանորդն ևս հատին և թագաւորական արարին. իսկ նոքա ոչ իւրեանց դրամոցն տային, այլ զայն ևս յաւելին և եդին ի վերայ իւրաքանչիւր հնազանդելոցն, և այնպէս առնէին: Նմանապէս և այլ բազմահոյլ չարիս յորդեցին. ուստերս և զստերս ուժգին քարշելով, զարս և զկանայս բռնի ուրացուցանելով և զյետամնացելոց զինչսն զստացուածսն և զզանձս յափշտակելով՝ և ուրացողացն տալով. որպէս և որքան զօլլաթաւորս և մեծատունս աչօք մերովք տեսաք ի Ջուղայ և յԵրևան՝ որ ի վերջին աղքատութիւն և թշուառութիւն հասեալ էին. և հարցեալ զպատճառն տեղեկացաք, որ վասն ուրացողացն և յափշտակութեան ընչից իւրեանց էին եղեալք այնպէս:

Այնպէս զամենայն բարեկարգութիւնս բարձին յերկրէ, զորս մանրամասնաբար ոչ գրեցաք, միանգամայն և օրէնս եդին իւրեանց. իսկ գտան հակառակ՝ փոփոխելով զեղեալ սահմանս նորա, զոր վասն գլխահարկեաց, և դատաստանաց եղեալ էր ի վերայ նոցա.

Վասն այնորիկ եհաս և ի վերայ նոցա իբաւունք արդարադատին Աստուծոյ ալ և ի վերայ ազգիս հայոց: ևս զոր արդարադատի գծագրելոց եմ, սակս նոցին անողորմ և անաստուած գոլոյն կեղեքելոյն և կողոպտելոյն զկեանս տառապելոցն, զորս փոքր ի շատէ ժանուցաք: Իսկ յաղագս անօրէնութեան՝ օրինազանցութեան, սոպութեան, անմտութեան և անմիաբանութեան, սոցա, միտնզամայն ընդդէմ դառնալոյ Աստուծոյ և աստուածայն գրոց և պատիրանացն՝ զոր և ժանուցի ձեզ Աստուծով, որ եղև պատճառ կործանման ինքեանց, յորմէ Տէր Յիսուս ազատեսցէ. և նմա փարք յաւիտեանս. ամէն:

Գ Լ Ո Ւ Խ Դ.

ՎԱՍՆ ՀԱԿԱՌԱԿԱՅ ԵՎ ԸՆԴԴԻՄԱԿԱՅԻԾ՝ ՈՐԲ Ի ՏԵՂԻՍ ՏԵՂԻՍ
ՅԱՐԵԱՆ ԸՆԴԴԵՄ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆՆ ՊԱՐՍԻԾ,

Դանգի ըստ նախագուշակութեան սրբոյ մարգարէին Դանիէլի՝ ըստ լրման ժամանակի տևալիան նորին, որպէս և կարծի ի բաղմաց իմաստանագունից վասն տասն եղչերաց խոյին նշանակ յառնելոյ տասն թագաւորաց յազդէն պարսից որպէս թիւ համարոյ սոցին է. և կամ ըստ կամաց նախախնամողին Աստուծոյ, որ զիրավունս հատուցման իւրոյ, իբրև զբաժակն ի ձևոյն ունի՝ և ում կամիր արբուցանէ զնա. և տէր և թագաւորութեան մարդկան և երկրի, որում և կամի՝ նմա շնորհէ: Ըստ որում և այժմս է տեսանել. և զի եղև ի ժամանակս սոյն Սուլտան-Հիւսէին թագաւորիս՝ ազգ մի ի կողմանս Խորասանայ և Ղանդարարու, զորս Աղուանք անուանեն. և ասեն վասն ազգիս այնորիկ՝ եթէ են բնիկ ի լուծարնակացն Կաւկասու և յերկրէն Ալանաց, որ են ազգաւ Աղուանք, որ այժմ նախկին անուամբն վերակոչին և լուալ են հաւատով քրիստոնեակայք, և ապա զկնի ժամանակաց Լանկ-Թամուրն կոչեցեալ բռնակալ, որ տիրեց յոլոյ մասին աշխարհիս յաղթութեամբն իւրով, զոր պատմութիւնքն վկայէն զամանէ. և ասեն վտարանգեալ զազգս զայս ի տեղուղէ իւրեանց, և տարեալ զքսան և հինգ հազար տունն բնակեցոյց յերկրին յայնմիկ: Եւ զկնի ժամանակաց դարձուցեալ են ի կրօնս Մահմետի. և ապա ուռճացեալ և բազմացեալ են, և լեալ իշխանք և պետք իւրաքանչիւր մասին, և տիրապուխք մինչև ի ժամանակս մեծ շահ Աբաս կոչեցեալ արքային, որոյ առնուլն զՂանուար և տիրելն կողմանցն այնոցիկ նուաճին և սոքա ընդ իշխանութեամբ

նորին, և զկնի որդւոց և թոռանց մինչև ի ժամանակս այս ի ՌՃԾ
թիւս մեր. և ապա սկսան ազմկել և վրդովել կողմանքն ասնորիկ:

Այլ և միւս ևս ազգ որք Պուճ անուանեն, այլ և երկիրն
Սովորապաշարու զոր Թուրքմանն կոչեն և զլիաւոր մի սոցա զոր
Սուլէյման պապա ասէին, որ ասէր զանձնէ գոլ յազդէ աւաջնոց
Թագաւորացն որք նստէին ի Դաւրէժ շահաստանի Ջահանշահ և
Նազուպ և անուանեալք, նաև յերկիրն Ասորապատու շրջեցաւ: Եւ
զգլխաւոր նոցին Ատինաղուրա կոչէին. այլ և լեռնականքն Կաւկասու
ձինւարնակ ազգին Լիկաց, որ և Լապկիք՝ և ըստ գրոց հունք կոչե-
ցեալք, և բնական թշնամիք ի սկզբանէ երկրիս Ասորապատականի,
ազգիս հայոց և օրինաց մերոց:

Սոքա միահաղոթն ի զվերոյ գրեալսն ամենևեքան հետեալք
թիկունս դարձուցին և ընդդէմ դարձան հրամանաց թագաւորին
Պարսից: Եւ սկսան լիւրաքանչիւր երկրէ զշրջակայս և զմերձակայս
իւրեանց կողոպտել, զերի առնել և սրոյ ճարակ տալ. և այս ոչ թէ
ի միում մմի, այլ յերկար ժամանկս: Եւ ապստամբիլ սոցա սակաւ
ամօք, և կից միմեանց եղևն և թեպէտ թագաւորն զօրս գումա-
րեալ ի ձևոն զօրազլխաց և սպարապետաց թռաքէր ի վերայ նոցա՝
բախշելով և յոլով դանձս, սակայն ոչինչ օգտիւր, այլ յաղթահա-
րեալ լինէին. թէպէտ ոմանց բազմաւ ջանիւ և հաղիւ ուրեմն դա-
դարեցոցին զխրոյութիւնն ոչ ասնքան յաղթութեամբ՝ քան թէ
հաճելով զմիտս նոքա ըստ կամաց իւրեանց: Բայց կագ կողմանցն
Ղանատհարու և Կովկասայնոց յերկարեաց բազում ժամանակս, զոր
լիւրում տեղւոջն ասացուք՝ եթե տէր կամեսցի: Եւ նմա վառք
յաւիտեանս. ամէն:

Գ Լ Ո Ի Խ Ե.

ՈՐ ԻՆՁ ԳՈՐԾԵՑԻՆ ԱԶԳՆ ԼՈՆԱՅ ԸՆԴ ԱՄԵՆԱՅՆ ԵՐԿԻՐՍ ԱՂՈՒԱՆԻՑ:

Ջի յայտնի իսկ է ամենեցուն այս, թէ տուն և կամ այլ ինչ
շինուած թէ մեծ թէ փոքր՝ յորժամ հնացեալ փլանալոց իցէ, նախ
որմունք և հիմունք խախտեալ բաժանին ապա ծեղուն տանեացն
իջանէ. և զկնի այնորիկ ամենայն տանիքն ի վայր իջեալ կործանի:
Այսպէս եզև և թագաւորութեան Պարսից. քանզի բնակիչք լերինն
Կովկասու, որք Լազկիք կոչին, յայսմ կողմանէ լերինն՝ ի տեղի որ
Ղախ, Ճառ և Թալա և այլ գիւղորայից անուանք յորջորչին, որոց
զլիաւոր էր Ալի-Սուլտան անուամբ, որ նախ հրամանաւ շահին

նստէր: Սա և այլ լուովք ինքնագլուխք միաբանեալք լինդ նմա դարձան և ապստամբեցին ի թագաւորէն ի ՌՃԿԱ թուին, որ և յառաջ քան զայս Ինխտէլու երկիրն, այլև Շաքուա, Բասնջաղ, Մումպարաք, Չարդաթալու, և այլ լուով գիւղորայք ասպատակեալ և գերեւորեալ էին և աւարի առեալ:

Այժմս եկեալ Գանտաք անուն գիւղորայս՝ իսպառ տարան: Եւ այսպէս զրդոեալ ամ լամէ ասպատակ սիրեալ յայս կողմ և յայն կողմ կուր դետոյն լրկրին Շաքուա և Ղապալու և Ղասանու նահանգին մինչև մերձ ի Շամախի քաղաք: Իսկ յայսմ կողմանէ լուովք ի նահանգէն Ղաղախու որ է Աղստեու՝ և ի լրկրէն Ամիշամշատինլուէն որ են ՉակաՄներն: Նա և զոյն զետն նա և չորս զետն Գանջապասանու՝ այսինքն Շամքու, Գանջապասան, Ոսկանապատուձորն և Բուրաքպասան, այլ և յլուովք ի գիւղորէիցն Պարտալու, և զդաշտավայր գիւղորայսն միահաղոյն կոտորեալ, գերի և աւարի առեալ ամալի արարին, և զմնացեալսն փախստեալ ի լերինս և ի քարանձաւան Արցախու, և իւրաքանչիւր հանդէպ ամուր տեղիսն գերծեալք զապրուստ իւրեանց հողալին:

Այլև ի ՌՃԿ թուին նոյն ինքն Ալի-Սուլթանն զուժարեալ ի վայր ինքեան զօրս ի նոյն ազգէն Ղաղկացն թուով օչ սակաւ քան զութ հազար, եկն ի վերայ քաղաքին Գանջալու մինչև եմուտ ի պողոտայն (այսինքն՝ քուչան), որ ի կողմն Սութօքուլան անուն գեղջն, թոյլ տալով քաղաքացւոցն:

Եւ յորժամ մտին ի ներսն, ապա յարեան քաղաքացիքն և կալան աստի և անտի գնացից նոցա, և կոտորեցին ի նոցանէ մինչև հազար քսան և մի ողիս ավելի կամ պակաս և ոչ կարացին առնել. այլ լետս դարձեալ տմօթով գնացին ի տեղիս իւրեանց:

Եւ այսքան իրս, զոր աստ գրեցաք ի մէնջ, լութ և լինն տարի գործեցաւ, սկսեալ ի ՌՃԿ թուէն:

Եւ որքան հրաման եղև ի թագաւորէն զնալ զօրացն պարսից ի վերայ նոցա, այսինքն բնակելոցն ի քաղաքն Շամախու և Գանջալու և շրջակայս նոցա, և խանքն որք նստէին անդ, որքան ջանացին՝ բնաւ ոչ ինչ կարացին դիմակայիլ, մանաւանդ թէ յաղթահարեալ կորացան առաջի նոցա. որպէս և Հասանալի խանն Շամախու հնգետասան հազար զօրօք գնաց մինչև ի սահմանս նոցա. և նոքա ի յառաւուտու պահուն յանկարծօրէն հասին ի վերայ նոցա և զլուով մասն զօրացն կոտորեալ, զխանն ևս սպանին, և մնացելքն փախստեալ դարձան:

Այլ և ասպատակելն Շամքուու, Օղուրլու խանն Գանջալու և ընդառաջ նոցա և ընդ կրունկն փախստալ դարձաւ, և եմուտ ի Գան-

ջալ: Այլև Քիչի խան անուն ոմն իշխող Շաքուայ՝ սուղ ինչ ժամանակ ընդդիմացաւ նոցա, զնա ևս սպանին: Իսկ ի վերայ այսր ամենալնի ազդս այս ժպիրի առաւել ևս համարձակեցան, և ապա ձեռն ամբարձին ի վերայ երկրին Կախեթու և ազգին Վրաց՝ որ և նախ քան զայս քանիցս անգամ ուժգնութեամբ բախեալ էին ընդ միմեանս, և հեղումն արևան ոչ սակաւք արարեալ երկոցունց կողմանց. որպէս և Իմամդուլի խանն Կախեթու մի անգամ և երկոցս փախուցին ի պատերազմէ՝ և սուարի առին զամենալն կահ և կարասի նորա: Եւ այսպէս յառաջ խաղալով ամ լամէ աւերեցին զամենալն երկիրս նորա, մինչև ի հայրենի թագաւորանիստ տեղիան իւրևանց, և Նպիսկոպոսարանն ի քաց թողեալ՝ ի լամուրս թուշյա լերանցն ելին:

Եւ սոցին այսպէս և այսքան ժպրհելոյն միւս ևս զոյ պատճառ, զոր այժմ զրեցից:

Քանզի յերկիրն Շիրուանու ի նահանգին Ղապալու գոյ իշխանութիւն ինչ ազգի միոյ մահմետականի զոր Մելիք անուանեն ի գիւղն Ղուրթղաշին կոչեցեալ՝ Ղարասու անուանեալ տեղին: Եւ երևի թէ սոցին եղև ոմն մէլիք զոր Մէլիք Մհմատ ասէին. այլ հանճարեղ և բախտիւն յաշողակ, և լոյժ ագահ քան զՅուդայ և անյադ քան զտղրուկ. սա բոլոր երկիրն Ղապալալու ի բուռն էառ մաղթալիւ ի խանէն Շամախու:

Եւ երկիրն էր բարիլի և շէն և մարդաշատ, թէ հալ ազլօք՝ որ ի Ղարաբաղու երկրէն ժողովուրդք լոլովք անցեալ էին յերկիրն այն աւելի քան զտեղականսն. և թէ այլ ազլօք՝ որ բնիկ յերկրէն են. յորոց պէսպէս հնարիւք մէլիքս այս ժողովեալ մթիրեաց գանձս լոլովս և սաստիկս ոսկւոյ և արծաթոյ, և բռնացաւ ի վիրայ ամենեցուն. յորմէ վշտացեալ ամենալն ոք տրտունջ եղին զնմանէ, որպէս և հալ ազգն Պողբուռն ժողովեալ ի դուռն խանին և ազգ ևս արարին արքային: Եւ ոմն Բարսեղ անուն քահանայ, որ էր բնիկ Ղարաբաղու յերկրէն Խաչինու, և ի յազպէ Մէլիքաց, էր անդ, որ ընդ զնալոյ ժողովրդեանն սոքա ևս ազգաւ զնացեալ էին՝ և զՍօկութլու գեղն նորոգ շինեալ և բնակեալ. որ և քան զայն՝ այլ առաւել այլ գոյր ի մէջ գիւղորէիցն, զսա առեալ լղեցին լԱսպահան ի դուռն արքայի, զի ի վերայ ինքեանց արասցէ զիշխանութիւն մէլիքութեան ազգին հալոց. որ անդ իբր գոլով յազգէ մէլիքաց: Որ և զնացեալ ըստ կամաց իւրոց առեալ հրաման յարքայէն՝ եկն. բայց ոստին իւր բուռն էր, ոչ կարաց ընդ զիմագրաւել, այլ կաշարօք երացոյց զաչս բռնաւորին Շամախու, և ոչինչ արարին զբանն երկոցուն: Ապա ռիս կալան ընդ նմա մեծամեծքն Շամախու. այլ և

ի խանէն ապստամբեցան. և գնացին առ թագաւորն զխանն ձգեցին յիշխանութէնէ և զմէլիքեն տրտնջեցին առ թագաւորն, և թէ յոլով գանձս ժողովեալ է, և կամի ապստամբիլ ի քէն: Եւ արար հրաման զամենայն ինչսն զգալուն և շարժուն՝ որ ինչ և իցէ՝ ի գիր ձգել, և առնուլ (ի գանձն) թագաւորական. և զինքն իւրայնովք ի բանտ արկանել. որ և արարին իսկ:

Եւ նկեալ դահիճք արքայական ի մի գիր և զաւթ ծղեցին զսուն և զինչսն մելիքին. և զինքն ընդ եղբորն, որոյ անունն Ահմատ կոչիւր, կապանօք սարան ի քաղաքն Շամախի, և արկին - բանտ ամիսս ինչ. և գարձեալ արձակեալք անտի՝ կրկին յիշխանութեան իւրեանց:

Բայց ինչք սոցին առին յարքունիս, ասէին զթիւ ոսկոյն և արծաթույն լինել իբրև՝ եօթանասուն հազար թուման, զատ ի լալլ կահից և կարասեաց, և չորքոսանեաց և մլքերաց, որոց ոչ գոյր թիւ: Բանդի ասէին սմա ջրաղաց հինգ հարիւր տինկ որով զբրինձն զտեն՝ հինգ հարիւր քում և մաշինակ որ զապրիշումն քարշին՝ հինգ հարիւր գետք և առւք զոր արխ ասեն ի վերայ արարից և արմտեաց երկրագործութեանց՝ յոլովք, և զալլն մտօք նկատեցես փարթամութեան առնս:

Դարձեալ զինի սակաւ ամաց անցելոց ի վերայ այսր ամենայնի, Հիւսէին անուն ոմն խան Շամախու՝ կրկին ըմբռնեաց զսոսա էրկոսին եղբարսն հրամանաւ շահին և զլիստեաց, և ապա ի ձեռն առեալ զերեսին որդիս նորա՝ զօր Փէլքար, Իբրահիմ և Ղաստմ ասէին. յոյժ շարշարանօք, և խոշտանգանօք ևս հանել և զմեացորդս ընչիցն, զոր ասէին քսան և հինգ հազար թուման. այսքան ևս այժմս առին և թողին զնոսա: Ապա Փէլքար անուանեալն գնաց առ շահն և առեալ զմէլիքութիւն՝ նկն ի տեղի իւր, և վարէր ըստ հայրենի սովորութեան: Որ և զինի չորից ամաց միւս ևս Հիւսէին անուն խան Շամախու ևս զլիստէլ զՓէլքարն ի տան իւրում, և ապա զսունն, զկանալս և գորդիս և զամենայն ինչսն իբրև ի գերութիւն վարեալ ածին ի Շամախի, զինի որոյ գննեալ և որոնեալ զամենայն զոր ինչ և ունէր, զայն ևս առին և արարին արքունիս. որ և զհամար ընչից սորին ևս ասացին գոլ աւելի քան քսան հար թուման:

Բայց կղբարք սորին Իբրահիմն և Ղաստմն փախստեալ գնացին առ Ալի-Սուլտանն վերոհիշեալ. և անտի անցին լայն կողմն լեռինն առ միծամեծս ազգացն արցոցիկ Լազկեաց: Զի որպէս ասեն՝ երկուս կրօնս ունիլ մահմետականաց, ոմանք շիալք կոչին որ են պարսիկք և զզլպաշք, և ոմանք սունիք, որ են օսմանցիք, և այս

լեռնականք, և Աղուան ազգն Ղանատահարու, և Օզպէկք, Գուխարացիք, և Արարացիք և այլ լուովք որք ընդ տիեզերս կան կրօնիւքս այս. և վասն այն զնացին սոքա առ Լազկիսն վասն զի ընդ նոսա միակրօնք, և ասին թէ բոկոտն, և բացապլուխ շրջեցան ի դրունս նոցա վասն նախատանց իւրեանց՝ զոր կրեցին ի ձուաց շիախցն. քանզի այսպէս է սովորութիւն տեղոյն:

Եւ այսպէս շրջին նոցա ի նախանձ դրդեաց զնոսա, և շարացան քան զգազան կատաղի և լոյժ ամօթ համարեցան ինքեանց այնպէս լինելն նոցա. և ձայն տուեալ միմեանց՝ միաբանեցան և խրախուսեալ ժողովեցան ի մի վայր բիւրք բիւրուց և հապարք հազարաց. քանզի միշտ լսէին ասպատակ լայամ կողման հղկոց Լազկեացն՝ զոր նախ լիշեցաք, և նոցա ևս խորհեալ էին գալ և խառնիլ ի սոսա: Որպէս և յանցեալ ամին Սուրխալ անուն զլխաւոր նոցա հին մինչև ի Վրացտուն. անցեալ ի ներքոյ Կախնթու և Տիխիսու ասպատակաց զգաւառսն զոր Սօմխէթ և Դումանիս ասեն:

Իսկ այժմ ասկս վերոյ ասացեալ պատճառին ի ՌձՂԾ թուին օգոստոսն տասն, գրոհ տուեալ առհասարակ միահաղոյն ազգս այս Լազկիք, ամենայն գլխաւորոք իւրեանց որք էին այսօքիկ, նոյն վերոյ ասացեալ Սուրխալն, Շամխալն, Իսմին, Հանի Դովութն և Ալի-Սուլտանն, ամենայն զօրութեամբ իւրեանց եկին ի վերայ քաղաքին Շամխու, և լաւուրս ութ կրուեցան, և ոչ կարացին առնուլ: Այլ և համբաւ ևս եհաս առ նոսա ի հետուստ իբր թէ լոմանց լետագալից իւրեանց աղմկեալ իցէ նոցա. վասնորոյ յանկարծակի ի զիշէրի միում դարձեալ դարձան ի տեղիս իւրեանց:

Եւ ապա քաղաքացիքն Շամխու սկսան ամրացուցանել զկողմանս քաղաքին ցանկովք խորագունիւք, և շրջապատ որմովք: Այլ և զօրք ևս հասին աստի և անտի. (այսինքն Գանջալու և Ղարաբաղու և Ալանու), այլ հրամանաւ շահին եկն նոր խան քաղաքին, որոյ անուն էր Հիւսէին խան Ագուլեցի: Ես զայն ամն պահեցին զքաղաքն մինչև ի գալ միւս ամին ի նոյն ժամանակն ի նոյն մասին:

Դարձեալ եկին վերոյիշեալ լեռնականքն տուաւել քան զառաջինն լոյժ ամբոխիւք, և պատերազմեցան ուժգնութեամբ զաւուրս երկոտասան. և ապա առին զքաղաքն Շամխու ի ՌձՂ թուին հայոց, օգոստոս ամսոյ ի սուրբ Աստուածածնի պահոցն լաւուր չորեքշաբթի: Եւ եղև այսպէս առնուլն. քանզի որպէս լառաջն ասացաք՝ երկու կրօնս ունիլ մահմետականաց, այսինքն շիալք և սունիք. և բնակիչք լայամ քաղաքի ընդ կիսու էին, այլ և լուովիք էին սու-

հիք. վասնորոյ ի Սարու-Թօիրադ անուանեալ կողման բնակիչքն ի գիշերի բացի զկողմն իւրեանց, և ի ներքս առին ի զօրացն թշնամեաց. և ընդ լուսանալ առաւօտուն ինքեանք եւս խառնեցան ընդ նոսա և ետուն ի ձեռս զքաղաքն: Եւ մտեալ ի ներք, Լազկացն՝ սուր ի գործ արկին ի վերայ զզլպաշ մահմետականացն՝ և զինչ ասացից ասկս աղևտիցն և արևան հեղմանցն որ իրրե զգետ հոսէին ի մէջ շուկայիցն. և ութ հարիւր այր ի գլխաւորաց քաղաքին և ի մեծամեծացն՝ փախուցեալ և մտեալ էին ի մամն իւրեանց, որ ի մեջ քաղաքին:

Եւ զնոսա անդ իրրե զանասունս զինուին, միանգամայն հատին և սպառեցին զձայն վայոցն: Եւ լուովք ի զօրացն պարսից և ի գլխաւորաց նոցա փախստեալ զնացին զուր և կամեցան, բայց ինչք, տունք, և ընտանիք և զաւակք նոցա զերեւմարեցան և աւար դնացին: Եւ զլուսնն շիւսէին ըմբռնեալ պահեցին քանի մի աւուրս, և ապա ետուն ի ձեռն Իբրահիմ աղին եղբոր յառաջ ասացեալ Մէլիք Փելիքարին, զոր սպան փոխանակ հօր և եղբոր իւրոյ, Իսկ հայ ազգ քրիստոնեակքն թէ բնակիչքն քաղաքին, և թէ այլ զիւղորէից՝ ոչ այնքան վնասեցան կոտորմամբ, այլ սակաւ ոմանք. զի խնայեցին ի նոսա ողորմութեամբն Գրիստոսի. այլ աւարունն ընչիցն ոչ սակաւ եղև, նա և զերեւմարութիւն զաւակաց և որդւոց նոցա ոչ ևս եղև:

Գանդի զիտել ևս արժանէ յազգս փարթամութեան քաղաքիս այսորիկ Շամախու, զի ի մեծէ շահ Աբասէն՝ որ էտո զսա ի ձեռաց օսմանցուց ի Ռժէթ թուին, մինչև ի ՌժՂ թուին. շիւղ մի ոչ էր ստերիւրեալ յայմանէ, և զի էր պանտար Կասպիական ժողուն և յամենայն կողմանց վաճառականցն տեղիք բնակութեան, և վաճառի, և շահաւետութեան ի շնորհաց, ի շոտոնոց, ի Ջուղայու, ի Ռուսաց և յամենայն երկրէ. և այսպէս լի էր ամենայն ստացուածովք և զանձիւք: Վասն վորոյ ազտ և անաղորոյն ազգն այն. մանաւանդ թէ իշաբարոյքն կողոպտեալ առհասարակ մերկացուցին, որպէս այլ մի անկեալ ի ձեռս անաստուած աւազակաց. և ժողովեալ զամենայն կերպակերպ ինչս, ոսկս և ուրծաթս, բերեալ արտաքոյ քաղաքին կոտորեցին ուրոյն ուրոյն, և բաժանեալ յինքեանս բարձեալ տարան ի տեղիս իւրեանց: Եւ այնքան տղէտք էին պիղծքն այնոքիկ, զի ոսկի մի տալին հացի միոյ: Եւ այսպէս եղև առունն ամենափարթամ մայրաքաղաքին Շամախու:

Եւ զկնի առման քաղաքիս գլխաւորքն Գանջայու և Երևանու ազգ արարին և բողոք բարձին առ արքայ, և ինքեանք գրոհ տուեալ ամենայն զօրօք իւրեանց եկեալ հասին ի Պարտաւ քաղաք Աղուա-

նից առ արին Կուր գետոյն: Խանն Երեւանու ամենայն կողմնակալօք իւրովք, նույնպէս և խանն Գանջալու ամենայն մեծամեծօք իւրովք, և այլք աստի բազմութիւն զօրաց լոյժ իւրեւ կրկննից հաղարաց:

Բայց արքայէ ոչ եղև և ոչ նհաս օգնութիւն սոցա, քանզի լոյժ ի տարակուսի կայր և զբաղեալ էր ի պատերազմաց կողմանցն Ղանտահարու. միայն թե բանիւ և թղթով հրամայեաց սոցա առնել զոր ինչ և կարասցին: Իսկ մարդախանձ գաղանքն այնքի՛կ իբրև թէ ընդելք որսորդք, քաջք, և կիրթք ի չարիս իւրեանց, և հարկադէմք, որ զանուն և զձայն նոցա միայն լսելով սարսէին և զողային մերձակայք նոցին, ըստ որում և այժմս նոքա ևս հանդարտ և անվրդով առանց աղաղակի ժողովեալ էին յայն կողմ գետոյն մեծի, և ի դիշերի միում լուրթեամբ անցեալ էին յայս կոչս: Իսկ թուլամորթ և կոնացի ալզին պարսից ըստ սովորութեան իւրեանց՝ որ ի դիշերի մինչև ցարաւոտ ինճոյլք արբինան, և յառաւօտուն ընդ խոր քնով անկանին: Ես ապա ընդ լուսնալն և ընդ ժագեալ արևուն յարևան ի պատերազմ, և մինչև սոքա դանդաղանօք պատերազմեցին զինքեանս, նոքա յազթահարեալ արկին առաջի իւրեանց, և կոտորմամբ հասուցին մինչև լիոնոտեալքն Արցախու՝ առ Գրգուական գետոյն և Խաչինձորով:

Եւ այսպէս կորագլուխ եղեալ Պարսիցն նանրացան ի խորհուրդս իւրեանց և խազիրքն ժողովեալ զկապուտս նոցա դարցան ի տեղիս իւրեանց խնդութեամբ:

Այս գործեցաւ ի ՌՃԷ թուին. յաւուրս աշնան:

Եւ յանցանիւ ձմեռային սաստկասառոյց դետոյն և մերձեանալ գարնանային քաղցրահոտ շնչմանն որ մեզ դառն երեւցաւ, յաւուրս մարտի ամսոյն, մերձ առ մեծի պասեքի Տեառն, դարձեալ վառեցան ի չար խորհուրդս իւրեանց, կրկին և եռապատիկ ժողովեցան, գնդեցան և միացան իբրև զմարախ բիւրք բիւրուց և հազարք հազարաց, ելին ի դուռն Երկաթի և հասին ի Շամախի. և անտի եկեալ ընակեցան ի տեղին ուր Երասխ և Կուր գետք խառնին ընդ միմեանս հանդէպ բերրի դաշտին Մուղանու:

Եւ զօրագլուխ մի Պարսից գոր Չարխանի ասէին, և նա բանակեալ էր լոյով զօրօք ի լերկիրն Բարկուշտայ՝ ի վերայ նոյն իրասխայ. նա ի լրոյ համբաւոյ սոցա ինքնահալած եղև իբրև այր ամբարիշտ, և ի շիք դարձաւ ի տեղուղէ իւրմէ: Իսկ հոնքն քաջամարտիկք և արիւնարբուք եկին զառ ի վեր գետոյն մինչև ի սահմանս Բարկուշտայ ի լերկիրն Տիզակայ, և պատեցին զնա զլերամբք և զդաշտօք, և կարդ առին զօրէն ոճոյ և ինքեանք որպէս բազմահմուտ հնձողք անկան ի վերայ նոցա: Եւ զի լի էր երկիրն քրիս-

տոնէիւք՝ ալլ և մահմետականօք յղովիւք, և բաղիւցան ի վերայ նոցա լաւուր մեծի շարաթուն, և զաւուրս երիս ունայն և թափուր կացուցին զամենալի երկիրն այն ի մարդկանէ և յանասնոց, կոտորմամբ և զկրութեամբ: Եւ անտի անցին լերկիրն Ղարանդու, զնոյն և անդ գործեցին. բայց Մէլիքն նոցա Պաղիր անուն փութով ընդ առաջ լղևաց նորա արս ոմանս յիւրմէ անտի ընծայիւք, և զկէսն թափուց զգրերին և զերկիր իւր: Եւ անտի կկեալ հասին լերկիրս Խաչինու՝ անահ և համարձակ դիմօք, զի բնաւ ոչ ոք ընդդէմ էկաց նոցա ոչ սիրով և ոչ բունութեամբ. ալլ առհասարակ զթիկունս իւրևանց փոխանակ զիմաց դարձուցին ի նոսա, վասն վորոյ և զիւրամուտ կղան աստ, և զոր ինչ կամեցան՝ զայն գործեցին, զոր ոչ բաւեմ ասել: Քանզի ի միում աւուր ի Կարկար գետոյն մինչև ի Դրդուական գետն և լերկիրն Չարաբերդու, միահաղոյն ասպատակ սփռեցան ընդ լերինս և ընդ դաշտու: Նախ՝ զփայտաշէն տունս և զլարկս զիւղորէից հրձիգ արարին, և ասպ յարձակեցան ի վերայ գերեաց՝ իշուցին ի զլսոց լերանց և հանին ի ծակաց վիմաց, և ի ներքոյ անտատախիտ և մացաւուտ մայրից:

Եւ ժողովեալ ընդ նոստ զկահ և զկարասի նոցա. ընդ որոց խառնեցին և դժօտս զըղիս, զըղլիրս իաշանց և արշառաց և ամենայն չորքոտանի անասնոց, և միահաղոյն խառնեալ վարեցին զառ ի վերայ ընդ գետն Խաչինու. զգերին և զանասունսն ընդ միմեանս խառնեալ էին իբրև զհնդեղ յորդ, և որպէս զբանակ մեծ ի գնալն իւրևանց. զոր և մեք աչօք իսկ նկատեաք. քանզի փախստեալ հասեալ էաք ի կատար լերինն որ ի վերայ է սրբոյ Աթոռոյն Գանձասարայ, և ոտք նոցա ոչ հասին առ մեզ: Եւ մեք անտի հայեցեալ տեսանէաք զեղևոցն իրագործութիւնն, և ալս կղև ի ՌձձԱ թուին, ասրիլ ամսոյ քսան, յաւուր աշխարհամատրան կիւրակէին: Աստանօր տեսանելի է զաղէտ լիտամնացելոց, զսուղ կոտորելոցն՝ և զաշխարհս գերեցոցն, զկսկիծ մարցն, և զաղէտ գերեալ զաւակացն, զողբումն որք մնացելոցն, և զաւարառութիւն ընչիցն, զձայն լալականացն խառնեալ ընդ վալումն միաշակտուր արանցն, արդարև զբնութիւնս լերանց և կարծր վիմաց փոխեալ ընդ ինքեանս սգակից ինքեանց առնէին:

Իսկ զօրք թշնամեացն տարեալ զաւարն և զգերին խառնեցին ի բանակն իւրևանց. և չուեալ ի Ականակիրտու բանակեցան ի վերայ գետոյն Դրդու, զոր այժմ թարթառ կոչեմք ըստ պարսկականին, ի վերայ կամրջից որ Ղառիքօրիի ասեն:

Եւ ոչ տեկցին անդ. ալլ և ոչ կարացին անքան վնասել երկրին Չարաբերդու և Պարտալու, որպէս մերոյս: Քանզի նոքա յա-

ազազդած լեալ ի յամուր տեղիս լերանց իւրեանց ամբայեալք էին, մանաւանդ թե երիտասարդք ոմանք ընդդիմանալին ևս, որ և բազումս տարին ի թշնամեացն, վասն որոյ զաւարն և զղերին ճեպով անցուցին ընդ գետն մեծ Կուր ի կողմանս իւրեանց, և ինքեանք փութացան հասանել ի վերայ քաղաքին Գանձակու:

Յալսմ վայրի ի սոցանէ վտանգեալ և նեղեալ մեծ պարոն Քալպալիպէկ, տէրն ի Չարարերդու և Ղայնաղին, որ էր թոռն Դարկահողլի սուլտանին: Վանզի փախստեալ ի լերկիրն ժարոյ էր, և անճարակ լեալ եկն առ սոսա: Եւ զկնի քանի աւուր զորդին իւր տուեալ, և ինքն գաղտ դարձեալ եկն ի տեղիս իւր:

Իսկ նորա զնացեալ նստան ի վերայ քաղաքին Գանջալու լաւուրս երկոտասան, աւելի կամ պակաս. և ոչինչ կարացին առնել, քանզի ի ներքուստ ընդդիմանալին քաղաքացիքն, և մանաւանդ թէ յառաջագոյն իրազկկ եղեալ վասն սոցին գալստեան, մեծատունք և ճոխք քաղաքին, գնացին ի քաղաք Տփլիսաց առ թաղաւորն Վրաց Վախտանկ, զալ յօգնութիւն իւրեանց. և նա խոստացեալ էր զալ: Եւ յորժամ մօտ եղին սուրհանդակք, և պատգամաւորք սոցա զմիոյ զկնի ընթանալին զկնի նորա. որ և եկին իսկ քարասուն հազարաւ ի վերայ Լազկացն: Եւ յորժամ եհաս նա երկիրն Շամքօու, սոքա աստի սկսան սորիլ զէպ ի Կուր գետն և այսպէս մի ըստ միոջէ գնալով ի մէջ երկց աւուրց չիք եղեալ կորեան ի տեղիս իւրեանց. և բարձան ի միջոյ:

Իսկ թաղաւորն վրաց Վախտանկ եկն յոլով ամբոխիւ աւելի ևս քան զքառասուն հազար և բանակեցաւ ի հարաւոյ կողմանէ քաղաքին Գանձակու օդնութեամբն Վրիստոսի Աստուածոյ, որում փարք յաւիտեանս. ամէն:

Գ Լ Ո Ի Խ Զ.

ՂԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԱԼՍՏԵԱՆ ԹԱԳԱՒՈՐԻՆ ՎՐԱՅ ՎԱԽՏԱՆԿԻՆ Ի ԳԱՆՉԱԿ:

Եւ որպէս պատմեցաք առաջին գալուստ Վախտանկին քաղաքըն Գանձակու ի կողմանէ աւարառութեան ազգի Լազկեաց, որ և զնոսա փախստական արար առանց պատերազմի. և ինքն ամսօրեալ աւուրք նստաւ մերձ ի քաղաքն:

Իսկ քաղաքացիքն բանտար եղին առ նա և ասեն. ոչ լինէր զալուստ Լազկացն առ մեզ և զերկիրս մեր, ոչ ի մերձակալից և ի շրջակայ ազգացս որ զմեօք են համակամ և միաբան չէին լեալ

ընդ նոսա: Քանզի ի սատարելոյ սոցա եկին նոքա, վասնզի միակրօնք և համադէնք և սունիք են: Արդ՝ եթէ դու մեծի շահին բարեկամ և սիրելի ես, և մեզ կամեցող, պարտիս և դու զնոսա գերել, աւարել և կողոպտել: Է և պատճառ մի ևս սոցին այսպէս ասելոյն, զի վասն դալատեան նորին յօղնութիւն ինքեանք, բազում և լուով դրամս խոսաացեալ էին նմա, և ի շտալն իւրեանց զնոսա, մատնեցին զնա ի ձեռս նորա:

Եւ զի էր յաւուրս գարնան ի յամսեանն մայիսի, ի ՌՃՀԱ թուին, և առհասարակ վրանարնակ ազգին որ և Քարաքամայ կոչին, որ իաշնարածք ելեալէին ի լերինս և ի հովանոցս և ի խոհալէտ տեղիս ըստ նախնի սովորութեան իւրեանց, մանաւանդ թէ փոխտեալ իսկ էին նոքա ի յահէ Լազկուն. և այժմ ի թևադրութենէ գանջկուց որոց զլիւաւորն էր Ջաւատ անուն խանն, հրաման արար Վախտանկն զօրաց իւրոց ելանել ասպատակ ի վերայ ասնոցիկ. յորոց նոքա ասացին: Եւ իսկոյն զունդագունդ ելեալ... ազգն վրաց... սիւեցան ի լերինս և ի ծորակս յարձակ վայրս երկրի Ջակամու, Շամքորոյ Քանջապասանու, Ոսկանապատու, Քուրաքչալու, և Պարտալու մինչև ի գԴուլստան գեղն և ի գետն Դրդու:

Եւ թէպէտ սպանութիւն և դերնվարութիւն ոչ ասնքան արարին, սակայն զոր ինչ տեսին աչք նոցա չորքոտանի անառոն, մինչև ի հաւ և ցկատու և ցշուն, իսկ զանշնչից ոչ է ասելի, զի մինչև ի փայտեղէն և պրտեղէն և խեցեղէնն տարան: Եւ եթէ այս այսպէս, և զինչ գրեցից սակս պիտոյ և պատուական ընչից և զոյիցն, ոսկեղինաց, և արծաթեղինաց, և այլ ազգի ազգի կահուց և կարասիաց, և զի ասելի թէ ի բազմութենէ աւարին, այլինքն պղնձոյն, երկաթին, և շորեղինին, ոչ բաւէին բռնակիրք, այլ սալլիւքն որ ընդ ինքեանս՝ այնու կրէին ի բանակս իւրեանց, որ էր մերձ Քանջուլու, ի Չօլակ անուանեալ վայրն:

Եւ զայս ոչ թե միայն յառաջ ասացեալ մահմետականացն արարին, Ոչ՝ այլ ընդ նոսին խառնեալ և զամենայն գաւառս հայոց ի վերոյ գրեալ յերկրէն միահաղոյն աւարի առին զշարժուն և զանշարժուն: Եւ զի լինէր երբեմն զունչ ինչ զօրացն Վրաց. զիմէին ի գեող ինչ քրիստոնէի, և նոքա քահանայիւք և ժողովրդօք ընդառաջ լինէին նոցա իաչիւք, շուրջառօք, զանդակօք, և մոմեղինօք իրև գքրիստոնէց:

Իսկ Վրացիքն ի վերայ անկեալ կողոպտէին՝ զղետն, և զիկեղեցին, զղիրք, և զամենայն անօթս, զարս, և զկանաթս, և զամենայն ինչս գեղջն մերկ ի մօրէ կողոպտեալ և աւարի առևտլ զնային. և այսպէս զսմենայն գաւառս և զեկեղեցիս կողմանցն

Գանձակառ աւեր և թափուր արարին յամենայն ընչից, և լցին զբանակս իւրեանց: Այլ զթիւ հօտից և անդէոց և առջառոց ո՛ր կարէ ասել. քանի կարգ և սովորութիւն է նոցա ամենայն աւարէ զտասանորդն տալ զլիւաւորին իւրեանց. այժմ ասէին զբաժին նորա ի յոչխարաց քսան և հինգ հազար և յարջառոց ինն հազար և վալլն մտօք գննեացես: Եւ զի այս եղև օգուտ պալուստ նորին, որ զմնացեալն ի Ժպիրհ ազգէն Լիկայ ճռաքաղ արարին ազաւ և անլագ և անողորմ ազգն վրաց:

Եւ զիտելի է, զի թագաւորն Վախտանկն, ինքն այլ բարևէր, երկիւղած յասուածոյ, և քրիստոնեասէր և անչիշաչար էր, որ և յոլով անդամ պատուիրէր և սպառնայր զօրացն ոչ տոնել այնպէս զքրիստոնեայսն՝ որպէս վասն սպանութեան և զերութեան. իսկ նոքա ըստ բիրտ և սոպո բարուցն Վրաց ոչ անսային, և ոչ լսէին հրամանի զլիւաւորին իւրեանց:

Եւ սաքա գայս արարեալ, և ապա դարձան ի տեղիո իւրեանց, և մնաց երկիրս մեր անտերունջ և անզլխտուր, և սկսան մարդիկ իւրաքանչիւր զհաճոյս կամաց և մտաց իւրեանց առնել: Ուստի և իմ տեսեալ գայս և նկատեալ զի աւարտ իրին, ոչ դոչ նշան խաղաղութեան, որ և էր ի մէջ բանակին Վախտանկայ՝ ընդ նոսին և ևս ուղղեցալ գնալ յերկիրն Վրաց, որ և գնացաք իսկ. և յուրի՛ անկեալ ի Գանջալու ի ՌձՂԱ թուին, մայիսի ամսոյ իւր, մտաք ի Տփլիս քաղաքն՝ մնալով անդ ամիսս չորս:

Եւ ի մտանել աշնան, յամսեանն սեպտեմբերի սկսաւ կրկին դառնալ Գանջալու Վախտանկն այսու պատճառաւ:

Կանգի ի նուազիլ միանգամայն և ի ստորականիլ թագաւորութեանն Պարսից, զոր յապայն ասացուք զորպիսութիւն իրին, առաւել ևս բարձրացան թշնամիք նորին մանաւանդ կայսերքն մեծամեծք և ինքնակալք Ռուսացն ասևմ՝ որ Մոսկովու Պետրոս թագաւորն և հռոմոց Կոստանդնուպօլեաց տիրոջ իսմայելացին. սոքա իւրաքանչիւր զիմաց սկսան զօրս յարուցանել ի վերալ երկրին Պարսից. զի Ռուսն օգնել կամէր թագաւորին Պարսից. իսկ հռոմայելցին առնուլ ջանայր ինքն, ասելով որովհետև այլք կամին տիրել կողմանցն այնոցիկ, ինձ անկէ առնուլ, վասնզի յառաջէ մեր էր երկիրն Ատրպատականի: Սակայսր պատճառի սկսան երկուց կողմանց պատգամս լղել սո թագաւորն Վրաց Վախտանկն, մինն ասելով իմ կողմն լեր և ինձ հնազանդեալ. և միւսն թէ հաւատակից իմ ևս, պարտիս ինձ անսալ և առ իս. գալ քանզի պայման ուխտի և Ժամազիր եղևալ էր թագաւորն Պետրոսս առ Վախտանկն, զի

լալամ աշնանն ի մուտն հոկտեմբերի՝ ինքնին ի քաղաքն Շամախի հասնալ և զնա անդ ի պատրաստի գտանել պարտ է:

Յայսմ նուագում թագաւորն Պարսից, որ հանդերձեալ էր անկանիլ ի գահոյից ի բարձրութիւնէ իւրմէ, փութանակի հրովարտակ մի հասոյց առ Վախտանկին, եթէ քեզ կտու զամենայն իշխանութիւն կողմանցդ Գանջալու, և ամենայն Ատրպատականի. և զքեզ կարգեցի զլուխ սպարապետ ամենայն իշխեցողաց կողմանցդ ալդոցիկ. վասնորոյ շեշտակի զօրս գումարեալ գայլու ի Գանջալ, և պահ կալելալ զգուշացիս կողմանցդ ալդոցիկ ի թշնամեաց մերոց: Զայս հրամանն ի նմանէ ընկալիալ Վախտանկին, մասինոհ կղեալ ի սենեակ սրտի իւրոյ ալսպէս, եթէ անա ստիպիմ ի լերկուց ինքնակալացս, որ և հարկէ դհրաման միւսն կատարել: Արդ հոռմալեցին ալլահաւատ և օտար գոլով ի մէնջ, կամի բռնութեամբ արիւղ երկրի մերում: Իսկ կողմս այս, զի մին բուն տէրն մեր և այսինքն Պարսից թագաւորս, և միւսն հաւատակից մեր և քրիստոնեալ կայսր է, մանաւանդ թէ հօր զօրութեամբ: Արդ՝ զիմեալ զնացին ի հրամանս նորա, և լորոց ի նոցանէ լաջողէսցի զհրամայիւն՝ զայն կատարեցիցի:

Եւ իսկոյն հրամանն եհան զօրս գումարեալ և վաղվաղակի ժողովեալ զբազմութիւն զօրաց աղղաց Վրաց և Հայոց, և ոչ ոք եթող զոր ոչ երարձ ընդ իւր, ընդ որոց և զիս էար բերիլ, զի զնալն մեր անդ մինչև ի դարձս այս սիրով ընդունէր զմեզ, և զոռծիկն մեր ի ինքնինէ էր հրամայեալ: Եւ ելեալ ի Տիփլիսու անբաւ ամբոխիւ՝ զոր որքանութիւնն անյալս գոլով՝ մեզ ոչ կարացաք զրել, եկեալ հասաք ի կամուրջն կոտորած՝ զոր Անդըբորիի ասուն յաւուր սրբոյ խաչին:

Իւ այս աստ յայսմ աւուր յառաջ կոչեալ զիս՝ հրամայեաց նախ քան զինքն յառաջ ընթանալ լերկիրն մեր Ղարաբաղ և զհայազուն զօրսն՝ որն գումարեալ կային անդ ի ձևն մէլիքներաց, և չորս գլխաւորք եղեալ երիտասարդացն, որոց անուանքէին Աւան, Շրուան, Շահնի և Սարուխան, որ և սոքա հարիւրապետք և իւզպաշիք կոչէին: Սոքա ընդ մէլիքներացն Ղարաբաղու, զկնի առաջին գառնալոյն Վախտանկին և խախտելոյ իշխանութեան Պարսից, միաբանեալ ընդ ինքեանս քաջասիրտ և արիական և զօրեղ մանկունս և հրիտասարդս տանս Աղուանից, ըստ ինքեանց կազմեալէին զօրս յազումս աւելի քան զերկուտասան հազար, և ամբացեալ վալրսն Արցախու: Եւ այսպէս արիութիւնս ցուցեալ լերկիրս մերում. որոց պատմութիւնքն յառաջակալաք յաճախագոյնս գտցես:

Այժմ լուեալ սմա զսոցանէ՝ շեշտակի ճևպով յղեաց զմեզ վասն առ ինքն ածելոյ զնոսա կազմ զօրոք: Ես ըստ հրամանին եկեալ մեր յարդարեաց զնոսա ըստ օրինի զօրաց իշխանաց, վասն զի անվարժք էին զինուորական սպասաւորութեանց. և այսպէս բովանդակեալ զամենայն, և իբրև զտասն հազար արս ընտիրս և սպառազէնս. ընդ որոց և զգասս քահանայից և պաշտօնէից մերոց առեալ մեծաւ ճոխութեամբ և խնճոխիւք, համարելով նոր նորոգեալ զիշխանութիւն Հալոց, և զնայեալ իջաք մերձ ի քաղաքն Գանջալ Զօլականուն վայրն՝ յաւուրս երիս: Քանզի և թագաւորն Վախտանի բնակեալ էր նույն քաղաքին՝ ի վերայ ջրոյն որ Դօղդարի գետ և Դարա-արիս ասին, և զկնի երից աւուրց ապա հրաման արար զնալ առ ինքն: Որ և ելեալ զնացաք: Եւ ի մերձեալ բանակի նորին, ինքն իսկ հրաման արար զօրաց իւրոց ընդ առաջ լինել մերայնոցն՝ իբրև ողջամբ ընդունել զնոսա:

Եւ այսպէս մեծաւ շքով հանդիպել միմեանց կողմանց զօրացն, և իբրև զօրէն պատերազմի ռազմ կարողեալ ճակատ առ ճակատ. և քաջամարտիկ մանկունք մերոցս դիմաց յառաջ խաղացեալ ճախր առեալ քաջընթաց երկվարօք, և զինակազմ զբահիւք պարէին յանդիման ճակատուն. և ի ձայնէ հրացանացն որոտայր և թընդայր վայրն այն, և փոռիսառն ժուլս նորին, իբրև զկայծակնափայլ ամպ արդել զճառագայթս արեգական, մինչ զի զմիմեանս հազիւ տեսանէաք: Եւ այսպիսի խրախութեամբ հասեալ իջաք մերձ առ բանակին նոցին: Զոր տեսեալ Վախտանկին՝ այսպիսի յառաջադիմութիւն մերայնոցս, ցնծուցաւ ի հոգի և ի մարմին իւր: Եւ նոյն ժամայն յղեալ կոչեաց առ ինքն զմեզ և զզլուլս կարգեալ տղայսն և զմէլիքքան. և յորդորական բանիւ յուսադրեաց, և զօրացոյց ասելով՝ «Այսուհետև զօրասջիք և քաջ լերուք իբրև յորդիս զօրութեան. և յուստեքէ և յումեքէ մի երկնիշիցիք, զի ահա հասեալ է ժամանակ փրկութեան քրիստոնէից»:

Եւ դարձուցեալ զբանն առ մեզ, և յոյժ շնորհակալ եղև զմէնջ. և ի վաղիւն զամենևոնեան զզլիւսւորն խիլալեաց. և այսպէս մտացաք առ նմա զաւուրս իբրև զքսան և հինգ: Եւ պատճառ սորին այսպէս սէր առնելոյն ընդ մեզ՝ այս է. առաջինն՝ զի բնական սէր ունէր ընդ ազգիս հալոց, . . . վասն այն կամէր այս զօրս՝ մանաւանդ ազգս հալոց իւրն սեփականացուցանել որպէս տփխսեցիւք: Եւ երկրորդ՝ զի յատկացեալ և ստուգեալ էր զալուստ մեծի կայսերն Ռուսաց Պետրոսի, և կամէր Հայ և Վրացի զօրօք ճոխ և շքեղ ընդառաջ ելանել նմա:

Բայց զկնի յոլով ակնկալութեան և սպասաւորելոյ համբաւոյ յալստեան նորին, մեղք մեր յառաջընթաց եղև քան զնա, զի ևին. եհաս ի Դուռն Երկաթի, այսինքն ի Դարբանտ, և բնակիչք տեղուին ինքնակամ յօժարութեամբ ետուն զամուրն ի ձևս նորա: Բայց ոչ զհոտմ զինչ պատահումն եղև. ոմանք ասացին զի ի հիւանդութենէ և այլ պատահարաց վնասք յոլով եղև զօրուն, և կոտորումն ձիոց վասն անընդելութեան նոցա օդոյ եղանակի երկրին, այլև նաւարեկութիւն ևս լեալ զինուց, այսինքն շապախանից, և ռոնկաց զօրուն, և այլք այլ իմն պատճառս ասացին: Զինչ և իցէ, անտի եղև դարձ նորին, թողեալ զօրս յոլովս անդ պայմանեալ ի զալ միւսոյ ամին դարձեալ դառնալ, և ինքն չոքաւ յերկիր իւր:

Եւ զայս լուեալ Վախտանի, սա ևս սկսաւ դառնալ ի տեղի իւր, զի ի սոյն նուազում համբաւ ևս եհաս ի դրանէ թագաւորին Պարսից, թէ գքաղաքն Ասպահան՝ շահն և զօրք իւր ի ներքո փակեցին, և մերձ են ի յանուու: Այլ և զկնի իւր սուրհանդակս ևս հասին, և թէ ահա ի հին թշնամեաց քոց կամին յանել ի վերայ տան քաղաքիս քո՝ փութանակի պարտիս հասանել այսր: Յաղագս որոյ վաղվաղակի յարուցեալ դարձաւ ընդ կրունկն, և սուղ ինչ պատերազմեալ ընդ Ղազախու երկրին սակս առաջնոյ ինչ քինու իւրեանց, զնաց ի տեղի իւր ի քաղաքն Տիխիս:

Իսկ մեք անյոյս մնացեալ առաջնոյ ասացեալ լուսոյն, դարձաք իւրաքանչիւր ի տեղիս մեր և ամրացաք ի լերինս ուր և դժուարին էր:

Բայց սակս որպիսութեանց Վախտանկին դարձեալ կայ մեզ ասել սակաւ ինչ պատմութիւն, զի զկնի դառնալոյ նորա՝ տակաւին բռնաւորն Գանջալու և Կախեթու և Երեանու և Պորչալուին և Ղազախու ի տեղիս իւրեանց էին: Սոքա ամենեքեան թշնամիք եղեալ ընդ նմա, մանաւանդ ուրացեալն Մհամմատողլի խանն Կախեթու որոյ յառաջն Կոստանդ ասէին, ի թոռանց Թամրազին, և Օղուրլու անուն խանն Գանջալու որ ազգաւ և ի բնուստ թշնամիք էին ընդ աղզին Վախտանկայ, այժմս միաբանեալ առհասարակ յապստամբութիւն, գրեցին զՎախտանկայ առ նոր անուանեալ շահն Թահմազ, քանզի մի ի յորդոցն շահ Սուլտան-Հիւսէինին Թահմազ անուն, յիսխուցին, լԱսպահանու և բերեալ ի Ղազուին արարին շահ:

Առ սա գրեցին վասն Վախտանկին, եթէ խորհեալ և զապստամբութիւն ի քէն, միաբանէ ընդ ինքեան զազգն Հայոց և Վրաց, և դեսպանս արձակեալ առ թագաւորն Ռուսաց՝ զի եկեալ տիրեսցէ աշխարհս քո: Արդ՝ զոր ինչ հաճովէ լաչս քո՝ հրամայեսցես առնել:

Իսկ նորաբուսիկ անխոհման այն դրևց հրովարտակ, կթէ զերկիրն Կախիթու, և Քարթլայ որ է Տիխիս, բոլոր թումանօք Վրաց, ետու Մահհատղուլի խանին, և զամենայն գլխաւորս և զզօրս Իանջուլու, Երևանու, և զայլս և զվերոյ զրևալսն ետու օգնական նմա, ահա պահանջմ ի ձէնջ զՎախտանին, և զզլուխ նորին վաղվաղակի լղևաջիք առ իս:

Եւ ապա լամենայն կողմանց ժողովակալ զօրաց ի վերայ նորա, և նոյն ինքն Մահհատղուլի խանն, ի գիշերի գաղտ կմուտ ի բերդն՝ ոչ զիտելով Վախտանիին. և ընդ առաւօտն լանկարծակի ձգևաց թօյի ի վերայ տանն Վախտանիին և ասէ. ՚հրաման է շահին, ել աստի և գնա՞: Իսկ նա հագիւլ թէ զերծեալ էր ի Պարսից, զոր յառաջէ երդամա՞ր կոչեցին առ ինքեան, և զամս կրիս ի խորին Պարսկաստան յաքսորս պահեցին. և դարձեալ կտուն սպարապետութիւն զօրացն Պարսից զամս կրկուս ապա զիւր հայրենի իշխանութիւնն ստեալ, հրամայեցին գառնալ ի տեղի իւր:

Յետ այսորիկ եկեալ Վախտանին, և թէպէտ առ կրեստ ալլ իմն կերպի կեալր, ալլ ըստ մտացն խորհրդոյ՝ զղշուճն սրտին լալտնի էր յաչք ամենեցուն. վասն լոյժ ատելիք էին նմա Պարսիկք, և նոքա նմա թշնամիք այժմս ի յօրինիլ ի վերայ նորա պատկրազմին և նա ժողովկաց զզօրս իւր, մանաւանդ զքաղաքացիսն, գհալագուն քաջամարտիկ զօրականան, որք գհողիս և զորդիս, զինչս և զանձինս եղեալ էին ի վերայ նորա յօժար սրտիւ և սիլիղքն արարին գպատերաղմն յառաջներորդէն զկիտիմբեր ամսոյ՝ մինչև ի սօն սրբոյ Ջատկին, Վախտանին վրացի և հալ զօրօք, իսկ Մահհատղուլին պարսկօք: Զինչ ալլ գրեցից սակս աւերութեան և զերութեան և սպանութեան երկրին այնմիկ, ալլ զի առաջինն այն եղև աւարտ իրին որ զզօրսն Պարսիցն յաղթահարեցին կտորմամբ և փախստական առնելով. և զնոյն ինքն զՄահհատղուլին գատ ի զօրացն միայն գտեալ՝ հալածեալ էին մերձ ի հասանել, և նա զերասանակ կրիվարին ուղղեալ էր առ գետն Կուր ի ներքոյ քաղաքի Տիխիսու: Եւ այնպէս երիվարաւն արկեալ զինքն ի գետն, և ի լող անցեալ յայնկոյս՝ գնաց լերկիր իւր ի Կախէթ. բայց ոչ կասեցաւ և ոչ զադարեաց ի շարութենէ, զի որպէս գհուր վառեալ էր ի շար նախանձուն, և երկրորդ Յուզալ զգեցեալ էր զհայրն իւր զՄատանալ: Բանզի գնացեալ իսկոյն ընդ իւր միաբանեցոյց զազգն Լագկեաց և զամենայն կովկասային լեռնաբնակիչսն, զի անլուսացաւ ի կողմանցն Պարսից. և ընդ նոսա ուխտեաց յայպէս. ՚եթէ սատարիցէք ինձ և օգնեցէք և ձերով օգնականութեամբ և զօրութեամբ առից զքաղաքն Տիխիս, ձեզ տաց որ ինչ գտանիցի ի նմա, ոսկի և ար-

ծաթ, կիրպասկղէնն, կտաւն, և բրթկղէնն, պղինձն, երկաթն, և անաղն, միանգամայն և զհրին զոր ի նմա գտանիցէք: Եւ ի վերայ այսր ամենայն ըստ մարդաթուի ձերոյ ամենայն մարդոց երիս թուման ևս լինէն տաց. միայն թէ մեծ նախանձուս իմոյ զվրէժն առից^ա:

Ձայն լուալ ի նմանէ կիրթքն ի շարիս, և աշխարհակործման մոլիղին լնդէոնն սաղախէլի, զի այսպիսի աւետիս ետ զօրապլուսն իւրևանց, և յոյժ զուարճացան ի սիրտս իւրեանց, խոստացան կատարել զկամս նորա: Եւ վաղվաղակի ի մի վայր ժողովալ բազմութիւն յոյժ վայրինարարոյ ազդացն լնոնական բարբարոսաց, հանդերձ զլսաւօրքն իւրևանց զօր Ալի-սուլթան և Իսմի ասէին, և ալլք ոմանք: Եւ զերիս բաժաննալ զզօրս վիճակաւ ելին ի վերայ ամենափարթամ քաղաքին Տիխիսու, որում ի բազում ժամանակաց ցանկային, և լանկարծ իմն եկեալ պաշարեցին զքաղաքն:

Կանգի զօրք Վախտանկին ցրուեալք էին, և ինքն անհոգ կայր, և աւուրս ինչ դիմակայեալ՝ և ետես զի յուստեքէ ոչ եհաս օգնութիւն, ալլ և ոմանք ի զլսաւորացն Վրաց և մեծամեծաց յետս չողան ի նմանէ, որ էր Ղարաղալիսանու Կեօրգի լերիսթաւն ի Ղափլանեցիք, ի քաղաքէն ոմանք ևս: Ձայս տեսնալ Վախտանկին՝ զի յամառելն ոչ օգուտ բերէ ինքեան և ոչ քաղաքին իւրոյի ել արտաքս ի քաղաքէն յնգր ինչ: Եւ հրաման ետ զլսաւորաց քաղաքին իլանել ընդ առաջ նորա և յօժարութեամբ առնուլ ի ներքս զզօրն. զի թերևս մի սպառ աւերեսցնն զնոսա, և զի զերծցին ի գերութենէ և ի սատակմանէ, վասն զի խնայեաց ի քաղաքն, քանզի սևիական հալլոննիք իւր էր:

Եւ ինքն զնացեալ ի վեր ամրացաւ ի խորին Վրաստան, և անտի ստէպ ստէպ հրեշտակս և զնսպանս առաքէր առ թագաւորն Ռուսաց, զի զզօրս հասուցէ ինքեան ի թիկունս, և ոչ ժամանեաց:

Իսկ Մահմատղուլին յորժամ եմուտ ի քաղաքն հանդերձ բազմութեամբ Լազկեսոցն, և իսկոյն սկսան որոնել զքաղաքն տանէ ի տուն, և դրանէ ի դուռն. ալլ և զնկնղևցիսն ամենայն և զվերնատուն և ներքնատունն նոցա: Եւ զի ի յոլով ժամանակուց և այսր անդրդուելի էր ի թշնամեաց, և խողաղացեալ ի պատերազմէ ամենափարթամ և վայելուչ քաղաքն Տիխիս. և որպէս ամեննցուն է յայտնի, բազմաշխատ վաճառականք են արք տեղուին, և փափկասունք և գեղկցկատիպ կանալք, սևտերք և դստերք նոցա, և ըստ կննցադոյս քաղաքավարութեան աննմանք ի բազմաց, ապարանիւք զնրապաճուճօք զարդարեալ, կահիւք և կարասեօք ուրճացեալք. և ըստ

Ժամանակի իշխանութեան Հալոց զամենայն սպիտս և սնօթս տանց և սեղանոց նոցա զլոլովս փոխանակ պղնձոյ՝ արծաթեղէնս և ոսկեղէնս էին կազմեալ. իսկ զհանդերձից և զզեսսուց զարդուց ակնանկուռ դիպակաց մարդարտաշարաց պալծառութիւն՝ զիտե որչափ որ որ միտք քո բաւեն: Այլ վասն եկեղեցեացն շքեղութեան և պալծառաթեան զի՞նչ ասացից. զի լոլժ շքեղացուցեալ էին ոսկեղինօք և արծաթեղինօք և դիպակօք և ամենայն կահիւք և կարասիօք և անօթեղէն սպասիւք:

Չալս ամենայն դրեալքս ի ձեռն առին վայրենի և անազորոյն և ազառութեան մասամբ ախնադ գազանարարոյ և տգրկանման ազդեն ախնօքիկ և կողոպտեալ թափեցին լինքեանս զբազմութիւն աւարին և զմանկանց սողալոց, կանանց և աղջկաց՝ զաչաց զհաճոյսն առին ի գերութիւն, իսկ զխնայտառակութեանց զչափ ո՞ կարէ պատմել, և զաւարին զթիւն ո՞ կարէ ընդ գրով արկանել: Բայց սպանութիւն և այլ աւելի գերեմարութիւն ոչ այնքան արարին. վասն զի ոչ եթող խանն. այլ նոքա և ոչ լսէին, քանզի զխոստացեալ դրամն խնդրէին. վասն որոյ՝ զծանր հարկս էարկ ի վերալ քաղաքացուցն անչափ համարօք իբրև քարասուն հազար թուման, և առեալ զայն ետ նոցա, և արծակեաց դնալ ի տեղի իւրեանց:

კომენტარები

თავი I

1. მაზანდარანი — ირანის ჩრდილოეთით, კასპიის ზღვის სანაპიროზე მდებარე ოლქი.

2. ასტრაბადი — ქალაქი მაზანდარანში, თანამედროვე გორგანი.

3. ხორასანი — ოლქი აღმოსავლეთ ირანში.

4. ყანდაპარი — ქალაქი ავღანეთში, XVI—XVII სს. ყანდაპარი წარმოადგენდა მნიშვნელოვან სტრატეგიულ პუნქტს და მსხვილ სავაჭრო-სახელოსნო ცენტრს. მასზე ჰატიონობისათვის იბრძოდნენ დიდ მოღოლთა სახელმწიფო და სეფიანთა ირანი.

5. იგულისხმება სპარსეთის ყურე.

6. ქალაქი ბანდარი — იგულისხმება სპარსეთის ყურეზე მდებარე დიდი ნავსადგური ბენდერ-აბასი. 1622 წელს სპარსეთის ჯარმა ალაჰვერდი-ხან უნდილაძის ვაჟის, ფარსის ბეგლარბეგის იმამყული-ხანის მეთაურობით, რომელსაც ინგლისის ფლოტი ეხმარებოდა, პორტუგალიელები განდევნა სპარსეთის ყურიდან და სავაჭრო ოპერაციები კუნძულ ჯორჯიიდან (თანამედროვე ორმუზი) ზმელეთზე გადაიტანა. სპარსეთის ყურეზე წარმოქმნილ ახალ ქალაქს ბენდერაბასი ანუ აბასის ნავსადგური ეწოდა.

7. შირაზი ცენტრალური ირანის ერთ-ერთი ოლქის — ფარსის დედაქალაქია.

8. ჰამადანი — დასავლეთ ირანის უდიდესი ქალაქი.

9. ვანის ტბა.

10. იგულისხმება სამხრ. აზერბაიჯანი.

11. ხოი და სალმასტი — სამხრეთ აზერბაიჯანის ქალაქები.

12. თუმანი — აქ ოლქის მნიშვნელობითაა ნახმარი.

13. შამხალი — დაღესტანის მმართველი მსხვილი ფეოდალების.

ტიტული.

14. მოვსეს ქერთოლი — V საუკუნის ისტორიკოსი მოვსეს ხორენაცი (ხორენელი), სომხური ისტორიის მამამთავარი. მისი თხზულება „სომხეთის ისტორია“¹, მოიცავს სომხეთის ისტორიულ თავგადასავალს „დასაბამითაგან სოფლისა“ არშაკუნიანთა სამეფოს დამხობამდე სომხეთში, ე. ი. მოყვანილია 428 წლამდე.

გარდა საისტორიო ნაწარმოებისა, მოვსეს ხორენაციის ეკუთვნის ფილოსოფიურ-რელიგიური და სკრამპტიკული (ხასიათის თხზულებები, ლირიკული საგალობლები და სხვ. ამიტომ ძველ სომხურ მწერლობაში იგი ხშირად მოიხსენიება როგორც „ქერთოლი“ (პოეტი, პიიტოკოსი) ან „ქერთოლაპირ“ (პოეტთა მამა, მამამთავარი)². საინტერესოა, რომ აღნიშნული ეპითეტით იცნობს მოვსეს ხორენაციის ავრთვე ძველი ქართული მწერლობაც. მაგ., IX ს. ავტორი არსენ საფარელი სომეხ ისტორიკოსს უწოდებს „მოსე-ქერდულ“-ს³.

15. ესაი ჰასან ჯალალიანი მოსე ხორენაციის საისტორიო ნაწარმოებზე დაყრდნობით გადმოგვცემს, რომ ალექსანდრე მაკედონელის სიკვდილიდან (321 წ. ძვ. წ.) 60 წლის შემდეგ სომხეთში, ისევე როგორც ირანში გამეფდა არშაკუნიანთა დინასტია. ეს შეცდომა, უეჭველია, მოვსეს ხორენაციისაგან მომდინარეობს⁴.

სინამდვილეში, 250 წ. ძვ. წ. სელევკიდებთან ბრძოლაში ირანის ტერიტორიაზე წარმოიქმნა პართიის სახელმწიფო, რომელსაც სათავეში ედგა არშაკუნიანთა დინასტია⁵. სომხეთში კი არშაკუნიანთა საგვარეულოს ერთი შტო გაბატონდა ძვ. წ. 66 წელს, როდესაც რომის იმპერატორმა ნერონმა სომხეთის მეფედ სცნო პართიის ხელმწიფის ვოლოგეზ I (51—79) ძმა ტირიდატ I⁶. ამრიგად, არშაკუნიანთა დინასტიის სომხური შტოს დამაარსებელი იყო ტირიდატი და არა ვალარშაკი, როგორც ამას გადმოგვცემს მოვსეს ხორენაცი. საერთოდ უნდა აღინიშნოს, რომ იგი ერთმანეთში ურევს არტაშესიანთა

¹ Մովսեսի խորենացիոյ պատմարկիւն հայոց, Տփլիս, 1881.

² М. А б е г я н, История древнеармянской литературы, т. I, Ереван, 1948, გვ. 201; ლ. მელიქსეთ-ბეგო, ძველი სომხური ლიტერატურის ისტორია, თბილისი, 1941, გვ. 325.

³ თ. ეორდანიი, ქრონიკები, ტ. I, გვ. 325; ლ. მელიქსეთ-ბეგო, იქვე.

⁴ მოვსეს ხორენაცი, გვ. 101—102.

⁵ История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века, Ленинград, 1958, გვ. 28.

⁶ იქვე, გვ. 32; Н. Пугулевская, Города Ирана в раннем средневековье, М. Л., 1956, გვ. 76; ლ. შანანიკიანი, Վճնական տեսություն հայ ժողովրդի պատմարկւն, հատոր Բ, մասն Ա, Երևան, 1957, გვ. 6.

და არშაქუნიათა დინასტიის წარმომადგენლებს და თვლის, რომ ვალარშაქის (ე. ი. მისი აზრით პირველი სომეხი არშაქუნიათი მეფის) შთამომავლები იყვნენ არტაშესი, ტიგრანი, არტავაზდი და არტაშესიანთა დინასტიის სხვა მეფეები⁷.

ასეთი აღრევის მიზეზი უნდა იყოს ის ხალხური ეპიკური გადმოცემები, რომლებითაც სარგებლობდა მოსე ხორენაცი სომხეთის უძველესი ისტორიის შედგენის დროს⁸.

16. ახ. წ. 224 წ. 20 აპრილს ორმიზდაგანის ველზე ფარსის გვაროვნული არისტოკრატიის წარმომადგენელმა სასანის შვილიშვილმა არდამირმა დაამარცხა პართიის უკანასკნელი მეფე არტაბან V. 226 წელს მანვე ხელთ იგდო კტეზიფონი, მიიღო შაპანშაჰის ტიტული და ამით დასაბამი მისცა სასანური ირანის სახელმწიფოს, რომლის არსებობა 642 წლამდე გაგრძელდა⁹.

17. მუჰამედი (დაახლოებით 570/1—632) ისლამის ფუძემდებელი. გადმოცემის მიხედვით მუჰამედმა ისლამის ქადაგება პირველად დაიწყო 609 ან 610 წელს¹⁰.

18. იეზდიგერდ III, უკანასკნელი სასანელი შაჰანშაჰი (632—651). 642 წელს ნეჰავენდთან ბრძოლაში არაბებმა გადამწყვეტი გამარჯვება მოიპოვეს და ბოლო მოუღეს სასანური ირანის სახელმწიფოს არსებობას.

19. ტექსტში მოხსენებული მაჰმუდი და მისი ძე მასუდი უნდა იყვნენ მაჰმუდ ლაზნევი (998—1030) და მისი მემკვიდრე მასუდი (1030—1041). 1040 წლის მაისში დენდენაკანთან გამართულ ბრძოლაში თურქ-სელჩუკებმა დაამარცხეს მასუდი, რომელმაც გაქცევით უშველა თავს¹¹. ამ დამარცხების შედეგად არსებობა შესწყვი-

⁷ მოვსეს ხორენაცი, გვ. 102—105.

⁸ М. А. Бегян, История древнеармянской литературы, გვ. 228.

⁹ История Иран с древнейших времен., გვ. 39; ე. გაბააშვილი, სასანური ირანის სახელმწიფო, ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან, თბილისი, 1967, გვ. 23.

¹⁰ ახ. უაზლესი გამოკვლევები ისლამისა და მუჰამედის შესახებ. А. М. Ассэ, Ислам, Очерк истории, М., 1963; И. П. Петрушевский, Ислам в Иране в VII—XV веке (курс лекций), Л., 1966; Е. А. Беляев, Арабы, ислам и Арабский халифат в раннем средневековье, М., 1965, გვ. 85—127.

¹¹ Б. Заходер, Хорасан и образование государства Сельджуков, Вопросы истории, 1945, № 5—6, გვ. 141; Б. Заходер, Денденакан, Исторический журнал, 1943, № 3—4. 5. შენგელია, სულჩუკები და საქართველო XI ს., თბილისი, 1968, გვ. 89—93.

ტა ლაზხევიანთა სახელმწიფომ, რომელსაც 962 წელს საფუძველი ჩაუყარა თურქმა ღოღამმა (მონამ) ალფ-თეგინმა.

ამრიგად, ესაი ჰასან ჯალალიანცი არაბების მიერ ირანის დაპყრობის აღნიშვნის შემდეგ უშუალოდ გადადის მაჰმუდ ლაზხევის ეპოქაზე და უყურადღებოდ ტოვებს ირანის თითქმის ოთხი საუკუნის ისტორიას.

20. სულთან მასუდი (1030—1041).

21. ვარდან ვარდაპეტი ანუ სხვანაირად ვარდან აღმოსავლეთი (*Արևելքի*) და ვარდან დიდი (*Մեծ*) XIII ს. ცნობილი სომეხი ისტორიკოსი (1200/10—271)¹²; ავტორი „მსოფლიო ისტორიისა“¹³, რომელიც მოიცავს სომხეთისა და მისი მეზობელი ქვეყნების ისტორიას „დასაბამიდან სოფლისა“ 1267 წლამდე.

22. ყაზვინის ნაცვლად უნდა იყოს ლაზნა — ლაზხევიანთა სახელმწიფოს დედაქალაქი.

23. ესაი ჰასან ჯალალიანცი მაჰმუდ ლაზხევის შთამომავლებად მიიჩნევს აბუალის, ჩაღრი-ბეგ დაუდს (ამ უკანასკნელის სახელს ისტორიკოსი ორად ყოფს და ჰგონია, რომ დაუდი და ჩაღრი-ბეგი სხვადასხვა პიროვნებები არიან), აბუ-თალიბს და თოღრულ-ბეგს. სინამდვილეში ისინი თურქი მომთაბარეების ოღუზთა ტომის ერთ-ერთი ბელადის სელჩუკის შვილიშვილები იყვნენ.

უკვე მაჰმუდ ლაზხევის დროს თურქ-სელჯუკთა დიდი ნაწილი ხორასანში დასახლდა (1021 წლიდან) ხოლო 1037 — 1038 წლებში მათ ხელთ იგდეს ქ. მერვი და ნიშაპური¹⁴. ნიშაპურის აღების შემდეგ ქალაქის საკრებულო მეჩეთში წაკითხულ იქნა ხუტბა თოღრულ-ბეგის (1038—1063) სახელზე¹⁵. ამრიგად, 1038 წელი ითვლება თურქ-სელჩუკთა სახელმწიფოს დაფუძვნების თარიღად.

24. თოღრულ-ბეგმა ირანის დიდი ნაწილის დაპყრობის შემდეგ 1055 წელს აიღო ქ. ბაღდადი და ბოლო მოუღო ბუვეიღთა დინას-

¹² Մ. Աբգյան, Հայոց ჩին գրականության պատմության, գիրք երկրորդ, (XI—XIX դարի 30-ական թթ.) სրսան, 1946, გვ. 199—205; Լ. Մելիქյան-Բեգի, ძველი სომხური ლიტერატურის ისტორია, გვ. 133.

¹³ Մենն Վարդանյա Բարձրբարդեյո պատմության օրինգերական, Մասկա.

¹⁴ Б. Заходер; Хорасан и образование государства Сельджуков, гв. 139.

¹⁵ օქցე, გვ. 140.

ტიის ბატონობას¹⁶. ხალიფა კაიმმა იგი სულთანად დალოცა და ცოლად მისცა თავისი შვილიშვილი. თორღულ-ბეგმა თავისი თავი აღმოსავლეთისა და დასავლეთის მბრძანებლად გამოაცხადა. ხალიფა კი კვლავინდებურად მხოლოდ უმაღლესი სარწმუნოებრივი ზეღისუფლებით სარგებლობდა¹⁷.

25. ალფ-არსლანი (1063—1072). 1071 წელს ალფ-არსლანმა აიღო ქალაქი მანაზკერტი და დაეუფლა მცირე აზიის იმ ნაწილს, რომელიც ბიზანტიის სახელმწიფოს საზღვრებში შედიოდა¹⁸.

26. მალიქ შაჰი (1072—1092). მის დროს დიდ-სელჩუკთა სახელმწიფომ პოლიტიკური ძლიერების უმაღლეს წერტილს მიაღწია.

27. სულთან მელიქშაჰის სიკვდილის შემდეგ დიდ-სელჩუკთა სახელმწიფო ტახტის მაძიებელთა ბრძოლამ და ფეოდალურმა შინაომებმა მოიცვა. მელიქ შაჰის შემდეგ ხუთი სულთანი მართავდა დიდ-სელჩუკთა სახელმწიფოს: მაჰმუდი (1092—1094), ბარქიაროქი (1094—1104), მელიქშაჰი (1104), მუჰამედი (1105—1118) და სინჯარი (1118—1157)¹⁹. სინჯარის წინამორბედი იყო არა მაჰმუდი, როგორც გადმოგვცემს ესაი ჰასან ჯალალიანცი, არამედ სულთან მუჰამედი²⁰. სინჯარმა და მუჰამედმა დიდ-სელჩუკთა სახელმწიფო ორ ნაწილად გაყვეს. აქედან აღმოსავლეთი ირანი ერგო სინჯარს, ხოლო დასავლეთი ირანი და ერაყი — მუჰამედს, სადაც შეიქმნა ერაყის სელჩუკიანთა სასულთნო (1118—1194)²¹.

28. 1157 წელს გარდაიცვალა სულთან სინჯარი. ამით ფაქტიურად შეწყვიტა არსებობა დიდ-სელჩუკთა სახელმწიფომ, რომლის ტერიტორიაზე წარმოიქმნენ დამოუკიდებელი პოლიტიკური ერთეულები: საათაბაგოები აზერბაიჯანში, ფარსში, ლურისტანში, გურიელების სახელმწიფო პერათის აღმოსავლეთით და სხვ. XII ს. 80-იან წლებში ხორასანი შევიდა ხარეზმშაჰების სახელმწიფოს ფარგლებში²². აქედან გამომდინარე სავსებით ნათელია, რომ სომეხი ისტო-

¹⁶ ვ. გაბაშვილი, დიდ-სელჩუკთა სახელმწიფო, ნარკვევები მახლობელ-აღმოსავლეთის ისტორიიდან, თბილისი, 1957, გვ. 123; История Ирана с древнейших времен..., გვ. 148.

¹⁷ იქვე.

¹⁸ ჯ. შთანდიჯიანი, ოსმალეთის ისტორიიდან, თბილისი, 1957, გვ. 63.

¹⁹ Стэнли Лэн-Пулль, Мусульманские династии, СПб, 1899.

²⁰ იქვე, გვ.

²¹ История Ирана с древнейших времен..., გვ. 150.

²² იქვე, გვ. 153.

რიკოსის მიერ დასახელებული სინჯარის შემკვიდრე სულთნებს დიდ-სელჩუკთა დინასტიიდან (დაუდი, თორღული, მასუდი, თორღული, ალფ-არსლანი, თორღული) არასოდეს არ უმეფენიათ ირანში. აქ აშკარა ანაქრონიზმთან გვაქვს საქმე. ასეთი მოსაზრება მით უფრო მართებული ჩანს, რომ ქალაქი ანისი თურქსელჩუკებმა აიღეს, არა XII ს. დამლევს, როგორც ეს შეიძლება ვიფიქროთ ესაი ჰასან ჭალალიანცის ცნობის საფუძველზე. არამედ ეს ქალაქი დაიპყრო მეორე სულთანმა დიდ-სელჩუკთა დინასტიიდან ალფ-არსლანმა (1063—1072) 1064 წლის 16 აგვისტოს²³.

29. შაჰ-არმენების ანუ ხლათის სამთავრო (1100 — 1207)²⁴ მდებარეობდა ვანის ტბის დასავლეთით. მის ცენტრს წარმოადგენდა დიდი სავაქრო ქალაქი ხლათი. განსაკუთრებით გაფართოვდა ხლათის სამთავრო შაჰ-არმენ მიჰრანის ზეობის დროს (1128—1185), როდესაც მის ფარგლებში მოექცა არქეში, მანასკერტი, მუში, ტალათაფი და სამხრ. სომხეთის სხვა ქალაქები და ოლქები²⁵. ამრიგად, შაჰ-არმენებს ეჭირათ ისტორიული სომხეთის ტერიტორიის მხოლოდ ერთი ნაწილი და ისინი არასოდეს არ ფლობდნენ ირანს.

30. 1150 წელს ათაბეგმა ილდეღიზმა დაიჭირა სამბრეთ აზერბაიჯანი და ირანი, უარი თქვა ერაცის სელჩუკთა სასულთანოს მორჩილებაზე და საფუძველი ჩაუყარა ილდეღიზიდების საათაბაგოს²⁶. XII ს. 60-იან წლებში ილდეღიზიდების საათაბაგოს საზღვრებში შევიდნენ აგრეთვე ქვ. ისფაჰანი და რეი²⁷.

ესაი ჰასან ჭალალიანცის მიერ მოხსენებული ფაჰლავანი და ყიზილასლანი არიან შამს ად-დინ ილდეღიზის შვილები მუჰამედ ჭაჰან ფეჰლევანი (1174 — 1186) და ყიზილასლანი (ქართლის ცხოვრების „ყიზილ-ასლან ათაბეგი“)²⁸ (1186 — 1191)²⁹. ფაჰლავანმა, რომელიც მართავდა ერაცს, თავის სატახტო ქალაქად ჰამადანი გამოაცხადა. იმავე

²³ ლ. შანსაიქიანი, *Վճնական տեսություն...*, III, გვ. 61.

²⁴ Стэнли Лэн-Пуль, *Мусульманские династии*, გვ. 143.

²⁵ ლ. შანსაიქიანი, *Վճնական տեսություն*, ტ. III, გვ. 104. „ქართლის ცხოვრების“ ერთი ცნობის მიხედვით შაჰარმენებს ეუფთვნოდათ აგრეთვე ქალაქი კალბენანი (სიბონ ყუხჩიშვილის გამოცემა, ტ. II, თბილისი, 1959, გვ. 5).

²⁶ История Азербайджана, т. I, Баку, 1958, гв. 142.

²⁷ იქვე, გვ. 143.

²⁸ ქართლის ცხოვრება, ტ. II, თბილისი, 1959, გვ. 62.

²⁹ Стэнли Лэн-Пуль, *Мусульманские династии*, гв. 144; История Азербайджана, т. I, гв. 143.

დროს აზერბაიჯანს ფლობდა ყიზილ-ასლანი, რომლის რეზიდენციას ქალაქი თავრიზი წარმოადგენდა³⁰.

31. 1177 წელი.

32. ხსენებული ვარდაპეტი — ვარდან აღმოსავლელი ანუ ვარდან დიდი, XII საუკუნის ისტორიკოსი, „მსოფლიო ისტორიის“ ავტორი.

33. 1225 წელი. ვარდანის სიტყვით მონღოლებმა შუა აზიაში ილაშქრეს 669—1120 წ.

სინამდვილეში მონღოლ-თათრები შუა აზიაში გამოჩნდნენ 1219 წელს, იმავე წელს ხელთ იგდეს ქალაქი ოთარარი, ხოლო მომდევნო წელს აიღეს ბუხარა, ამარყანდი და მიაღწენ ხორეზმშაპთა დედაქალაქს — ურგენჩს. ხორეზმშაპი ალა აღ-დინ მუჰამედი (1200—1220) გაიხიზნა კასპიის ზღვის ერთ-ერთ კუნძულზე (შესაძლებელია აშურადზე)³¹, აადაც მალე გარდაიცვალა (1200 ან 1221 წწ.)³². ხორეზმშაპ მუჰამედის მემკვიდრე, ჯალალ-ედ-დინი (1220 — 1231) ხორასანში გაიქცა. ნან სცადა წინააღმდეგობის გაწევა მონღოლებისათვის, მაგრამ იძულებული იყო გაქცევით ეხსნა თავი. ამჟერად იგი ინდოეთს გადავიდა. ინდოეთიდან დაბრუნებულმა ჯალალ-ედ-დინმა საშინლად მოაოხრა ირანი და მთელი ამიერკავკასია. უამთაღმწერელი შემდეგნიარად ახასიათებს ჯალალ-ედ-დინს: „კაცი მკნე და ქველი, შემმართებელი, უშიში ვითარცა უქორცო, ძალითა საჩინო, წყობათა შინა უცხო“³³. მაგრამ მიუხედავად თავისი სიბამაციისა და 'ამხედრო ნიჭისა „სპარსეთისა, ადარბაგანისა და საქართველოსათვის ჯალალ-ედ-დინის მოღვაწეობას ზიანის პეტი არა მიუყენებია“³⁴.

34. ვანაკან—XIII ს. ცნობილი სომეხი სწავლული და ისტორიკოსი ვანაკან ვარდაპეტი. მის საისტორიო ნაწარმოებებს ჩვენამდე არ მოუღწევია, მაგრამ მინი მოწაფეების კირაკოს განძაქეცის, ვარდან დიდისა და შალაქია მღვდელმონაზონის ანუ გრიგორ აკანცის ცნობებიდან ვიცით, რომ ვანაკან ვარდაპეტის ისტორიულ თხზულებაში ვრცლად იყო აღწერილი მონღოლთა შემოსევები სომხეთში და საერთოდ ამიერკავკასიაში³⁵.

³⁰ История Азербайджана, т. I, гл. 143.

³¹ В. В. Бартольд. Туркестан в эпоху монгольского нашествия, Сочинения, т. I, Москва, 1963, гл. 493.

³² იქვე.

³³ ქართლის ცხოვრება, ტ. II, გვ. 163—164.

³⁴ ი. ჭ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, წ. III, თბილისი, 1949,

გვ. 73;

³⁵ Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, ტ. II, გვ. 191.

35. კირაკოა ვარდაპეტი ანუ კირაკოს განძაყეცი (1201/3 — 1272) ცნობილი სომეხი ისტორიკოსი. მისი თხზულება „სომხეთის ისტორია“³⁶ მოიცავს 'სომხეთის ისტორიულ თავგადასავალს სომეხთა წოქცვიდან (301 წ.) 1265/6 წლამდე. განსაკუთრებული ყურადღება ექცევა მონღოლთა შემოსევებისა და ბატონობის აღწერას სომხეთში, საქართველოსა და აზერბაიჯანში.

36. 1266 წელი. მონღოლთა ბატონობის ისტორია სომხეთში და მის მეზობელ ქვეყნებში 1273 წლამდე მოცემულია გრიგოლ აკანელის თხზულებაში „მოისართა ტომის ისტორია“³⁷. ამ თხზულებშია ცნობები საქართველოს შესახებ თარგმნა და სათანადო კომენტარით გამოსცა ნ. შოშიაშვილმა³⁸.

37. 1386 წელი.

38. თემურ-ლენგი (1370 — 1405) ირანი დაპყრობას შეუდგა 1381 წელს, როდესაც თავის ძალაუფლებას დაუმორჩილა ქართვების (ქურთების) პერეთის სამთავრო, რომლის ცენტრს ქალაქი პერათი წარმოადგენდა³⁹. შემდეგში თემურ-ლენგის ლაშქრობები ირანში პერიოდულად მეორდებოდა. 1386 წლიდან იგი აწარმოებდა „სამწლიან“ ომს, 1392 წლიდან — „ხუთწლიანს“, ხოლო 1398 წლიდან „შვიდწლიანს“. ამ ომების შედეგად მთელი ირანი დაპყრობილ იქნა თემურ-ლენგის მიერ⁴⁰. ხოლო 1386 წლიდან 1403 წლამდე „რვაგზის შემოიჭრა იგი ამიერკავკასიის ქვეყნებში, მიწასთან გაასწორა აჭაური ქალაქები, სოფლები, სამეურნეო ნაგებობები, მატერიალური კულტურის ძეგლები“⁴¹. ამრიგად, ესაი ჰასან ჯალალიანცის მიერ მოტანილი თარიღი 835/1386, უნდა აღნიშნავდეს თემურ-ლენგის პირველ ლაშქრობას სამხრეთ აზერბაიჯანსა და ამიერკავკასიაში და არა ომის დაწყებას ირანის დაპყრობისათვის, როგორც ფიქრობს ჩვენი ისტორიკოსი. ეს რომ ასეა კარგად ჩანს იქიდან, რომ მისი სიტყვით თემურ-ლენგი 18 წლის მანძილზე არბევდა დაპყრობილ ქვეყნებს და სპობდა მოსახლეობას. როგორც ცნობილია, შუაზიელი დამპყრობლის შემოსევებს ამიერკავ-

³⁶ Կ Ի ր Կ օ ւ Վ ար Դ ավ Ե ց Ի, Պատմություն հայոց, տղխատասիրութայամբ Զ. Ա. Մխիթ-Օհանջանյանի, Երևան, 1961.

³⁷ Մ ա դ ար Ի ա յ Ա բ Ե դ յ Ի Պատմութիւն վասն արգին ննուդաց, Ս. Պետերբուրգ, 1870.

³⁸ გრიგორ აკანელი, მოისართა ტომის ისტორია, თბილისი, 1961.

³⁹ А. Якубовский, Тимур, (Опыт краткой характеристики), Вопросы истории, 1946, № 8—9, стр. 64.

⁴⁰ А. Якубовский, Тимур, стр. 65.

⁴¹ ვ. გაბაშვილი, თემურ-ლენგი, ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან, გვ. 22^რ.

კასიაში 1386 — 1403 წწ. ფარგლებში ჰქონდა ადგილი, რაც სწორედ 18 წელს შეადგენს.

1400 წელს თემურ-ლენგმა თურქეთის სულთან ბაიზედთან და ეგვიპტის სულთან ფარაჩთან ბრძოლაში დაიჭირა რამდენიმე ქალაქი: მცირე აზიასა და სირიაში (მათ შორის ქალაქი ალეპოც)⁴². ამიტომ აღნიშნავს ესაი ჰასან ჯალალიანცი, რომ მან „ფეხით გათელა მთელი მსოფლიო სამარყანდიდან აამარანდე და ეგვიპტემდე“.

39. თოვმა არწრუნი X საუკუნეში მძლავრობდა. მისი საისტორიო ნაწარმოებები „არწრუნიანთა ისტორია“⁴³ მოგვითხრობს არწრუნიანთა სამთავროს ისტორიულ თავგადასავალს უძველესი დროიდან X საუკუნემდე⁴⁴. ამიტომ ვასაგებია, რომ იგი ვერ აღწერდა თემურ-ლენგის დაპყრობით ომებს ირანსა და ამიერკავკასიაში. თოვმა არწრუნის ნაცვლად ტექსტში უნდა იყოს თოვმა მეწოფეცი, XV ს. ერთადერთი სომეხი ისტორიკოსი (1376/9 — 1446)⁴⁵, რომლის თხზულებაში — „ლანგ-თემურისა და მისი მეწყვიდრეების იატორია“ — ვრცელადაა აღწერილი თემურ-ლენგისა და შავბატციან თურქმანთა თარეში სომხეთსა და საერთოდ ამიერკავკასიაში⁴⁶.

40. 1406 წელი.

თემურ-ლენგის შემოსევების დროს შავბატციან ანუ ყარა-ყოიუნ-ლუს თურქმანთა ბელადი ყარა-იუსუფი და ჯელაირთა დინასტიის უკანასკნელი სულთანი აჰმედი იძულებულნი იყვნენ სირიაში გაქცეულიყვნენ, სადაც იაინი 1406 წლამდე ტყვედ ჰყავდა ეგვიპტის სულთან ფარაჩს. ტყვეობიდან დაბრუნებულმა აჰმედმა ყარაიუსუფის დახმარებით კვლავ დაიპყრო არაბეთის ერაყი და სანხრეთ აზერბაიჯანი. მაგრამ მალე მოკავშირეებს შორის შუღლმა იფეთქა. 1410 წელს თავრიზის მახლობლად, შანზე ყაზანში ყარა-იუსუფმა სასტიკად დაამარცხა აჰმედ ჯელაირი და დააარსა შავბატციან თურქმანთა სახელმწიფო. რომლია ფარგლებში, აზერბაიჯანის ტერიტორიის გარდა, შედიოდა აგრეთვე სომხეთი, ქურთისტანი და არაბეთის ერაყი. თავის რეზიდენ-

⁴² А. Якубовский, Тимур..., გვ. 66.

⁴³ Պոլժմ Արժրուნი, Պատմութիւն տանն Արժրունեաց, Քիֆլիս, 1917..

⁴⁴ М. Абегиан, История древнеармянской литературы, гв. 380—384; ლ. მელიქსეტ-ბეგი, ძველი სომხური ლიტერატურის ისტორია, გვ. 112.

⁴⁵ Մ. Արեգյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, Ե. 11, გვ. 365—366.

⁴⁶ Պոլժմ Մեծիպեցի, Պատմութիւն Լանկ-Քամուրայե և յաւորդաց իւրոյ, Փարիզ, 1860.

ციად ყარა-იუსუფმა ქალაქი თავრიზი აირჩია. ყარა-ყოიუნლუს თურქმანთა სახელმწიფომ 1468 წლამდე იარაგება⁴⁷.

41. 1421 წელი.

42. შაჰრუხი (1405 — 1447) თემურ-ლენგის ძე და მემკვიდრე. ხორასნის სულთანი. შავბატკნიან თურქმანთა დინასტიის ყველაზე ნიჰიერი და ძლიერი წარმომადგენელი ჯაჰანშაჰი (1435 — 1467) თავს შაჰრუხის ვასალად სცნობდა. ამიტომ იგი ებრძოდა აყ-ყოიუნლუს ბელადებს, ალი-ბეგს (1434 — 1453) და მის მემკვიდრეს ჰასან-ბეგს ანუ უზუნ-ჰასანს (1453—1478). მაგრამ 1467 წელს უზუნ-ჰასანმა გადამწყვეტი გამარჯვება მოიპოვა შავ-ბატკნიან თურქმანთა ლაშქარზე და ჯაჰანშაჰის მოკვეთილი თავი შაჰრუხს გაუგზავნა⁴⁸.

ახლად დაარსებულ აყ-ყოიუნლუს თურქმანთა სახელმწიფოს (1468—1501) საზღვრები მოიცავდა: სამხრეთ აზერბაიჯანს (არდებილის ოლქის გამოკლებით, რომელიც სეფიანთა შეიხების დომენს წარმოადგენდა), ყარაბაღს, სომხეთს, ქურთისტანს, დიარბექირს, არაბეთისა და სპარსეთის ერაცს, ლურისტანს, ფარსს და ქერმანს⁴⁹. ამრიგად, ამიერკავკასიის ნაწილის გარდა თეთრბატკნიან თურქმანთა სახელმწიფოში ირანის ტერიტორიის მნიშვნელოვანი ნაწილიც შედიოდა. დედაქალაქად კვლავ თავრიზი რჩებოდა.

43. როგორც აღვნიშნეთ, ჯაჰანშაჰს ყარა-ყოიუნლუს სახელმწიფოს ტახტი ეპყრო 1467 წლამდე და არა 1438 (888 წ. სომხური წელთაღრიცხვით), როგორც გადმოგვცემს ესაი ჰასან ჯალალიანცი. სომეხი ისტორიკოსი აქ მეორე შეცდომასაც უშვებს, როდესაც იაყუბფადიშაჰს ჯაჰან-შაჰის ძედ თვლის. სინამდვილეში იაყუბი უზუნ-ჰასანის შვილი იყო და თეთრ-ბატკნიან თურქმანთა სახელმწიფოს მართავდა 1478—1490 წლებში.

44. სეფიანების წარმომავლობის შესახებ საკმაოდ უხვი ცნობებია დაცული სპარსულ აგიოგრაფიულ და საისტორიო მწერლობაში (დერეჟიმ თავაქოლი ანუ იბნ-ბაზაზი, შაჰ ისმაილ I ანონიმური ისტორია, ხონდემირი, ჰასან რუმლუ, ისკანდერ მუნში, ფაზლალაჰ იბნ-რუზბეჰან ხუნჯი, შეიხ ჰუსეინ იბნ-შეიხ აბდალ ზახიდი და სხვ.)⁵⁰.

⁴⁷ И. П. Петрушевский, Государства Азербайджана в XV веке, Сборник статей по истории Азербайджана (ССИА), т. I, Баку, 1949, გვ. 156—159.

⁴⁸ იქვე, გვ. 166—169.

⁴⁹ И. П. Петрушевский, Государства Азербайджана в XV веке, 33. 171.

⁵⁰ И. П. Петрушевский, Ислам в Иране в VII—XV веках, გვ. 361—362.

ამ სუფიურ-დერვიშული ორდენის ქდამაარსებლად ითვლება სეფი ედ-დის ისჰაკი (1252—1334), რომელიც შიიტების წმინდანადაა აღიარებული. მისი მემკვიდრეები და არდებილის წმინდა შეიხები იყვნენ: სადრედ-დინი (1334—1392), ხოჯა-ალი (1392—1427), იბრაჰიმ შეიხშაჰი (1427—1447), ჯუნეიდი (1447—1456), მისი-ძე სულთან ალი (1488—1494/5) და ამ უკანასკნელის ძმა ისმაილი (1494/5), შემდეგში შაჰ ისმაილ I⁵¹. სეფიანების დომენი — არდებილი თავისი სანახებით თანდათან ტიპიურ ფეოდალურ სამთავროდ იქცა. განსაკუთრებით გაძლიერდნენ სეფიანი შეიხები XV საუკუნეში, როდესაც ისინი დაეყრდნენ მცირე აზიიდან გადმოსახლებული შიას მიმდევარ ყიზილბაშურ ტომებს: შამლუს, რუმლუს, უსთაჯლუს, თექელუს, ავშარს, ყაჯარს და ზულყადარს. ამ ტომების სამხედრო ძალის გამოყენებით არდებილის შეიხები განუწყვეტლივ აწარმოებდნენ საღვთო ომებს „ურწმუნოთა“, ე. ი. ქრისტიანების წინააღმდეგ. მაგ., ესაი ჰასან ჯალალიანცის მიერ მოხსენებული, სეფი ედ-დინის შთამომავალი, შეიხ ჯუნეიდის შვილი შეიხ ჰეიდარი ხშირად ლაშქრავდა საქართველოს და მდიდარი ნაღავლით დატვირთული ბრუნდებოდა უკან⁵². არდებილის შეიხების გაზრდილი ძლიერება სცადა თავისი ინტერესებისათვის გამოეყენებინა უზუნჰასანმა. ამიტომ მან ნათესაური ურთიერთობა დაამყარა მათთან და ჯერ თავისი და მისცა ცოლად შეიხ ჯუნეიდს, ხოლო შემდეგ შეიხ ჰეიდარს შერთო თავისი ქალიშვილი ალემშაჰ-ბეგუმი, რომელიც მას ტრაპიზონის უფლისწულის დესპინეხათუნისაგან ჰყავდა⁵³.

45. უკვე იაყუბ-ფადიშაჰის დროს, რომელიც მხარს უჭერდა ჰეიდარის მოწინააღმდეგეს, თავის სიმამრს შარვანშაჰ ფარუხ-იასარს (1462—1500), თეთრბატნიან თურქმენტა სახელმწიფოს და არდებილის კავშირი დაიშალა. 1488 წლის 30 ივნისს დერბენდის

⁵¹ И. П. Петрушевский, Государства Азербайджана в XV веке, გვ. 205, О. А. Эфендиев, Образование Азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI века, Баку, 1961,

⁵² شرف خان بدليسی، کتاب شرف نامه، جلد دوم، بطر بوری سنه ۱۸۶۲ (შემდეგში: შერუფ-ნამე), გვ. 313. И. П. Петрушевский, იქვე, გვ. 208.

⁵³ Шеруф-ნამე, გვ. 133. تاریخ عالم آرای عباسی تألیف اسکندر بیگ، جلد اول، تهران ۱۳۰۴ (შემდეგში: ისკანდერ ბენში); И. П. Петрушевский, Государства Азербайджана в XVI веке, გვ. 208.

მახლობლად ტაბასარანში ფარუხ-იასარმა იაყუბის დახმარებით დაამარცხა ყიზილბაშთა ლაშქარი. თვითონ შეიხ ჰეიდარი ბრძოლაში დაეცა. იაყუბმა ტყვედ იგდო თავისი დისწულები, შეიხ ჰეიდარის მცირეწლოვანი შვილები სულთან-ალი, იბრაჰიმი და ისმაილი და ჯერ ვანის ტბის კუნძულზე მდებარე ახთამარის სომხურ მონასტერში ჰყავდა, ხოლო შემდეგ — ფარსის ციხე-სიმაგრე ისტახარში გადაიყვანა⁵⁴.

რაც შეეხება იაყუბის მოწამელას ჰეიდარისა და ალემშაჰ-ბეგუმის მიერ ეს ისტორიულ სინამდვილეს არ შეეფერება. ფაღიშაჰი იაყუბი შეცდომით მოწამლა მისმა დედამ, რომელმაც შემდეგ მწუხარებისაგან თვითონაც მოიკლა თავი⁵⁵.

46. არაქელ დავრიყეცი (თავრიზელი) XVII ს. თვალსაჩინო სომეხი ისტორიკოსი. მისი თხზულება „ისტორია“⁵⁶ მოიცავს სომხეთისა და მისი მეზობელი ქვეყნების (საქართველო, აზერბაიჯანი, ირანი) ისტორიას 1602—1662 წწ. ფარგლებში. არაქელ დავრიყეცის მიერ მოწოდებული ცნობები ხშირად დადასტურებას (პოულობს სხვა საისტორიო ნაწარმოებებში, კერძოდ ისკანდერ მუნშის თხზულებაში „თარიხ-ე ალაშარაი აბასი“ („აბასის ქვეყნის დამამშვენიებელი ისტორია“). ამიტომ ეს ცნობები უმეტეს შემთხვევაში ნდობას იმსახურებენ.

47. 1499 წელი. აღნიშნულ წელს იაყუბ-ფაღიშაჰის ძემ და მემკვიდრემ მურადმა ისფაჰანის მახლობლად დაამარცხა თავისი მოწინააღმდეგე მუჰამედი და დაიკავა ისფაჰანი⁵⁷. ისე რომ სომეხი ისტორიკოსის მიერ მოხსენებული სინხური (*Տնխուր*) არ უნდა იყოს ისტორიული პიროვნება.

48. 1500 წელს თეთრბატკნიან თურქმანთა სახელმწიფო ორ ნაწილად გაიყო. მურადს ერგო არაბეთისა და სპარსეთის ერაცუი და ფარსი, ხოლო მის ბიძაშვილს ალვანდს — სამხრეთ აზერბაიჯანი, ყარაბაღი და სომხეთი. დიარბექორში, ქერმანსა და იზნაღში კი ფაქტიურად დამოუკიდებელი სამთავროები შეიქმნა⁵⁸.

49. 1501 წელი..

⁵⁴ შერეფ-ნაჰე, იქვე; И. П. Петрушевский, იქვე, გვ. 209.

⁵⁵ И. П. Петрушевский, Государства Азербайджана в XV веке, 83-176.

⁵⁶ Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դարձիկցոյ, Վաղարշապատ, 1896. (შემდეგში: არაქელ დავრიყეცი).

⁵⁷ შერეფ-ნაჰე, გვ. 131; И. П. Петрушевский, Государства Азербайджана в XV веке, გვ. 179.

⁵⁸ И. П. Петрушевский, Государства Азербайджана в XV веке, 83-179.

1. 1501 წელი.

1499 წელს 13 წლის ისმაილი დაბრუნდა გილანიდან, სადაც იგი 1495 წლიდან იმყოფებოდა ამიერ გილანის მფლობელის კარკია მირზა ალის კარზე. ჰასან რუმლუს ცნობით, ისმაილს ეახლა შვიდი ათასი კაცი უსთაჯლუს, შამლუს, რუმლუს, თექელუს, ზულყადარის, ავშარის, ყაჯარის, ვარსაყის ტომებიდან და ყარაჯადაღის სუფიებიდან. მაგრამ ვიდრე ისმაილი თავისი მთავარი მოწინააღმდეგეების შირვანშაჰ ფარუხ-იასარისა და ფადიშაჰ ალვანდის წინააღმდეგ გაილაშქრებდა, 1500 წელს თავისი ერთ-ერთი მხედართმთავარი ხოლუფა-ბეგი საქართველოში გაგზავნა¹. ხოლუფა-ბეგმა დალაშქრა სამცხე, „უზომო ნადავლი აიღო“ და ერზინჯანში დაბრუნდა, სადაც იმ დროს ისმაილი იმყოფებოდა².

იმავე წელს ყიზილბაშთა ლაშქარმა ისმაილის ხელმძღვანელობით შემახას მახლობლად ჯაბნში სასტიკად დააღარცხა შირვანის ლაშქარი. თვითონ ფარუხ-იასარიც დაეცა ბრძოლის ველზე³, ხოლო მომდევნო 1501 წელს შარურის ველზე ნახჭევანის მახლობლად ისმაილმა გაიმარჯვა თეთრბატკნიან თურქმენთა ლაშქარზე⁴. ისკანდერ მუნშის ცნობით ალვანდი ერზინჯანში გაიქცა⁵. გამარჯვებული ისმაილი კი თავრიზში შევიდა და თავი ირანის შაჰინშაჰად გამოაცხადა. ამ აქტით საფუძველი ჩაეყარა სეფიანთა სახელმწიფოს (1501 — 1722). 1510 წლისათვის შაჰ ისმაილ I (1501—1524) მთელი ირანი ემორჩილებოდა.

2. 1526 წელი. სინამდვილეში შაჰ ისმაილ I გარდაიცვალა 1524 წელს.

3. შაჰ თამაზ I (1524—1576).

4. 1538 წელს შირვანი აეფიანთა სახელმწიფოს შეუერთდა. იგი მის ერთ-ერთ ვილაიეთად იქცა, რომლის ბეგლარბეგად დაინიშნა

¹ ჰასან რუმლუს ცნობები საქართველოს შესახებ, სპარსული ტექსტი თარგმანითა და შესავლით გამოსცა ვლადიმერ ფუტურაძემ, შენიშვნები დაურთო რევაზ კიკნაძემ, თბილისი, სს. ტექსტი, გვ. 8. ქართული თარგმანი, გვ. 19.

² იქვე, სს. ტექსტი, გვ. 9, ქართული თარგმანი, გვ. 19.

³ შერეფენაშვი, II, გვ. 134; ისკანდერ მუნში, I, გვ. 26—27. И. П. Петрушевский, Азербайджан в XVI—XVII веках, ССИА, I, გვ. 230; О. А. Эфендиев, Образование Азербайджанского государства Сефевидов, გვ. 87—88.

⁴ შერეფენაშვი, II, გვ. 135; ისკანდერ მუნში, I, გვ. 28; И. П. Петрушевский, იქვე, გვ. 233; О. А. Эфендиев, იქვე, გვ. 90—91.

⁵ ისკანდერ მუნში, იქვე.

შაპ თამაზის ძმა ალყას-მირზა⁶. ასეთივე ბედი ეწვია შაქის სახანოს 1551 წელს⁷. თუმცა შაპ თამაზი ცდილობდა ხორასნის საბოლოოდ შემომტკიცებასაც, მაგრამ სეფიანთა ხელისუფლება ამ ოლქში არასტაბილური და საკმაოდ მერყევი იყო. ამის ერთ-ერთ მთავარ მიზეზად უნდა ჩაითვალოს შუაზზიელ ოზბეგთა შემოსევები, რომლებიც პერიოდულად მეორდებოდნენ XVI ს. 90-იან წლებამდე.

რაც შეეხება საქართველოს, 1541—1554 წლებში შაპ თამაზმა ორჯერ დალაშქრა იგი, მაგრამ მაინც ვერ შესძლო მისი დამორჩილება⁸. როგორც ცნობილია, 1555 წელს ქალაქ ამასიაში თურქეთსა და ირანს შორის დაიდო ზავი, რომლის ძალითაც სეფიანთა სახელმწიფოს ერგო აღმოსავლეთი საქართველო, აღმოსავლეთი სომხეთი და აზერბაიჯანი.

5. 1565 წელს შაპ თამაზის ბრძანებით სეფიანთა სახელმწიფოში ამოიკვეთა სავაქრო გადასახადი — თამლა⁹. თამლის გაუქმება მიზნად ისახავდა ქალაქის ვაჭარ-ხელოსანთა მდგომარეობის გაუმჯობესებას და სავაქრო საქმიანობის გაცხოველება-გაფართოებას.

6. ტექსტში შეცდომით არის 217 გვ. 104 ანუ სომხური წელთაღრიცხვით 675 წელი. აქ აშკარა შეცდომაა. შაპ თამაზ I გარდაიცვალა 1576 წელს.

7. შაპ ისმაილ II (1576—1677).

თავისი ხანმოკლე ზეობის დროს შაპ ისმაილ II-მ სიკვდილით დაასჯევინა თავისი ექვსი ძმა, სეფიანთა დინასტიის სხვა წარმომადგენლები და ბევრი გამოჩენილი სახელმწიფო მოღვაწე¹⁰. მისობრივი რეპრესიებით იგი ცდილობდა განემტკიცებინა თავისი მდგომარეობა. ბერი ეგნატაშვილის „ახალი ქართლის ცხოვრების“ თანახმად, ისმაილ მწორე „იყო კაცი მოსისხლე და მრავალნი კაცნი დაქოცნა“¹¹.

⁶ И. П. Петрушевский, Азербайджан в XVI—XVII веках, გვ. 267.

⁷ იქვე, გვ. 268.

⁸ შ ა ს ა ნ რ უ მ ლ უ ს ცნობები საქართველოს შესახებ, სპ. ტექსტი, გვ. 11—23. ქართული თარგმანი, გვ. 22—34; ისკანდერ მუნში, I, გვ. 83—84; ფარსადან გორგოჯანიძე, ისტორია, საისტორიო მოამბე, წ. II, თბილისი, 1925, გვ. 4—6; ი. ჭავჭავიძე, ქართველი ერის ისტორია, წ. IV, თბილისი, 1948, გვ. 245—253.

⁹ كتاب. احسن التواريخ، تأليف حسن روملو، كلكته سنة 1931. مسیحی. გვ. 123 ისკანდერ მუნში, I, გვ. 123; ღაფარხანა შარქადაგი ჭაბაძისი, ქაღარეთაყაი, 1870. გვ. 10; კ. მუსთაფა, სეფიანთა ირანის ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება (ვაჭრობა, საქალაქო გადასახადები), თბილისი, 1966, გვ. 80.

¹⁰ ისკანდერ მუნში, I, გვ. 205—217; История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века, გვ. 264.

¹¹ ქართლის ცხოვრება, ტ. II, გვ. 371.

ზოგიერთი წყაროს მიხედვით უღმობელი შაჰი შეთქმულებმა მოკლეს თავისსავე ჰარამში. ისკანდერ მუნშის ცნობით ისმაილ II ზომანზე მეტი თრიაქი მიიღო და ამით გარდაიცვალა¹². ფარსადან გორგიჯანიძის გადმოცემით კი „შაჰ ისმაილ საწამლავეთ მოაკვდინეს“¹³.

8. შაჰ მუჰამედ ხოდაბანდე ანუ „ღეთის მონა“ (1577—1587). შაჰ მუჰამედი მართლაც ბრმა იყო. მის დროს ირანის სახელმწიფო საქმეებს უძღვებოდა მისი მეუღლე ქვეიანი და ენერგიული შაჰ ულია, რომელიც მოაკვლევინეს ყიზილბაშმა ამირებმა¹⁴.

9. 1580 წელი. სინამდვილეში შაჰ აბას I ტახტზე ავიდა 1537 წელს და სეფიანთა სახელმწიფოს მართავდა 1629 წლამდე.

10. თურქეთის სულთანმა მურად III (1574 — 1595) ისარგებლა ფეოდალური შუღლითა და შინაომებით, რომელმაც მოიცვა სეფიანთა სახელმწიფო შაჰ მუჰამედ ხოდაბანდეს დროს, და 1573 წელს დაიწყო ახალი ომი ირანის წინააღმდეგ. ოსმალეთის ხელში აღმოჩნდა აღმოსავლეთი საქართველო¹⁵, მთელი სომხეთი, ჩრდილოეთი და სამხრეთი აზერბაიჯანი (არდებულის ოლქის გამოკლებით), ქურთისტანი და ლურისტანის ნაწილი. ირანმა სცნო თურქების ბატონობა ამ ქვეყნებზე, რაც სათანადოდ განამტკიცა თურქეთ-ირანის ზავით, რომელიც შაჰ აბას I წინადადებით დაიდო 1790 წელს ქალაქ სტამბოლში¹⁶.

11. შაჰ აბასმა მარჯვედ გამოიყენა მშვიდობიანობის დამყარება და სამხედრო სამზადისს შეუდგა. ყორჩის ჯარს (ტომობრივი ლაშქარი) გარდა მან ჩამოაყალიბა 44 ათასიანი ყულის ჯარის (მონათა ლაშქარი), რომელიც ძირითადად გამაჰმადიანებული ქართველების, სომხებისა და ჩერქეზებისაგან შედგებოდა¹⁷. ყულარ-აღასად (ყულის ჯარის სარდალი) მიღებული წესის თანახმად ყოველთვის ქართველი ინიშნებოდა. გარდა ამისა შეიქმნა არტილერიისა და მუშეკტერების კორპუსები, შაჰისეველების გვარდია¹⁸. ამ ღონისძიებთა შედეგად

¹² ისკანდერ მუნში, I, გვ. 217—219.

¹³ ფარსადან გორგიჯანიძე, ისტორია, გვ. 11, 13.

¹⁴ ისკანდერ მუნში, I, გვ. 251—252; ფარსადან გორგიჯანიძე, ისტორია, გვ. 13.

¹⁵ მ. სვანიძე, ლალა მუსტაფის ლაშქრობა ამიერკავკასიაში, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 116, თბ., 1965.

¹⁶ И. П. Петрушевский, Азербайджан в XVI—XVIII веках, гв. 272.

¹⁷ კ. კუციბი, კავკასიური ელემენტი სეფიანთა ირანის პოლიტიკურ სარბივლზე, ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან, თბილისი, 1963, გვ. 66.

¹⁸ И. П. Петрушевский, Азербайджан в XVI—XVII веках, гв. 277.

მნიშვნელოვნად გაიზარდა სეფიანთა სახელმწიფოს საქმედრო ძლიერება, განმტკიცდა ცენტრალური ხელისუფლების ავტორიტეტი და ალაგმულ იქნა ყიზილბაში ამირების ცენტრიდანული ტენდენციები.

1603 წელს შაჰ აბასმა დაარღვია 1590 წლის ზავი და თურქეთთან ომი განაახლა. იმავე წელს სპარსელებმა აიღეს თავრიზი, ხოლო მომდევნო წელს — არეზის ჯულა, ერევანი, ნახჭევანი და სხვ. თანდათან შაჰ აბასის ხელში აღმოჩნდა აღმოსავლეთი საქართველო, აღმოსავლეთი სომხეთი, აზერბაიჯანი და ზოგიერთი სხვა ტერიტორია, რომელიც თურქეთის ფარგლებში მოექცა 1590 წლის ზავის ძალით. 1613 წელს დადებული თურქეთ-ირანის ზავით სეფიანთა სახელმწიფომ შეინარჩუნა ახლად დაპყრობილი მთელი აღმოსავლეთ აზიურკავკასია, სამხრეთ აზერბაიჯანი, ლურისტანი და ქურთისტანის ნაწილი¹⁹. ხოლო 1623 წელს სეფიანთა სახელმწიფოს საზღვრებში შევიდა აგრეთვე არაბეთის ერაყი ქალაქ ბაღდადი²⁰.

12. 1629 წელი.

13. შაჰ სეფი I (1629—1642).

14. შაჰ აბას II (1642—1666).

15. 1642 წელი.

16. 1651 წელი. ეს თარიღი არაა სწორი. შაჰ აბას II გარდაიცვალა 1666 წელს.

17. შაჰ სულეიმანი ანუ სხვანაირად შაჰ სეფი II (1666—1694).

18. ესაი ჰასან ჯალალიანცი მეტად აზვიადებს შაჰ სულეიმანის, ისევე როგორც შაჰ აბას II დამსახურებას ქვეყნის მოშენებისა, ხარაბა-ნაოხარის აღდგენისა და მართლმსაჯულების განმტკიცების საქმეში, რადგანაც უკვე შაჰ აბას II დროს სეფიანთა სახელმწიფო დაადგა დაქვეითების გზას. XVII ს-ის 70-იანი წლების მიწურულს მთელი სიძლიერით გამოვლინდა ირანის პოლიტიკური და ეკონომიური სისუსტე. მნიშვნელოვნად ჯაუარესდა სოფლისა და ქალაქის ექსპლოატირებული მოსახლეობის მდგომარეობა, დაეცა გლეხის მეურნეობა, მკვეთრად შემცირდა საქალაქო ხელოსნური წარმოება და ვაჭრობა. კვლავ გაძლიერდა მსხვილ ფეოდალთა ცენტრიდანული ტენდენციები.

ყოველივე ამის გამო სავსებით გასაგები უნდა იყოს, რომ ესაი ჰასან ჯალალიანცის მიერ მოტანილი შაჰ აბას II და შაჰ სულეიმანის დახასიათება ისტორიულ სინამდვილეს არ შეესაბამება.

¹⁹ История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века, т. 2, гл. 274—275; И. П. Петрушевский, Азербайджан в XVI—XVII веках, гл. 279.

²⁰ ის. კ. ანდერ მუნში, II, გვ. 1000—1001.

19. 1690 წელი. შაჰ სულეიმანი გარდაიცვალა 1694 წელს.
 20. 1691 წელი. შაჰ სულთან ჰუსეინი (1694 — 1722) ტახტზე ავიდა 1694 წელს.
 21. არაქელ ვარდაპეტი. იხ. თავი I, შენ. 43.

თ ა ვ ი III

1. *Հյուրենկալ* სიტყვა-სიტყვით ნიშნავს მესტუმრეს. ესაი ჰასან ჯალალიანცი მოტანილ ტერმინს ხსნის როგორც გზირს (*գգիր*), რაც სწორი არ არის, რადგანაც გზირის მოვალეობას შეადგენდა ქალაქისა და სოფლის ხელისუფალთა ბრძანების და ახალი ამბების გამოცხადება და არა სტუმრების მიღება.

2. მუჩალგა (თურქ. *موجلا*) — პირობის წიგნი, ვალდებულების წიგნი. ამ შემთხვევაში საგადასახადო ნუსხა, რეესტრი.

3. მეთედი (*მეთედი*), სპ. შესატყვისი დაჰიექ *میتد* — მოსავლის მეთედი, რომელსაც მოსახლეობა სახელმწიფოს სასარგებლოდ იხდიდა¹.

4. სალაშქრო გამოსაღები (*قارم قشایران*). როგორც ჩანს, აქ უნდა იგულისხმებოდეს ალაფე (*الاف*) და ულუფე (*الاف*) გადასახადები ნატურით, რომელიც განკუთვნილი იყო ფეოდალური ლაშქრისა და მეომართა ცბენებისა და სასაპალნე პირუტყვის შესახებად².

5. 1699 წელი. თუ ამ წელს დაიწყო სეფიანთა სახელმწიფოს ხალხთა აღწერა, მაშინ იგი უნდა დასრულებულიყო 1701 წელს, რადგანაც ესაი ჰასან ჯალალიანცის სიტყვით მოსახლეობის აღწერას საპიწელიწადი მოუნდნენ. ამასთანავე უნდა, აღენიშნოთ, რომ ხალხთა აღწერა სეფიანთა სახელმწიფოში დაიწყო შაჰ სულთან-ჰუსეინის ხელმწიფობის არა მეთე წელს, როგორც ამას გადმოგვეცემს ისტორიკოსი, არამედ მისი მბრძანებლობის მეექვსე წელს, რადგანაც სულთან-ჰუსეინი ტახტზე 1694 წელს ავიდა.

6. 1702 წელი. სულადი გადასახადი (*قشایران*) — სეფიანთა სახელმწიფოში დაწესებული სოფლისა და ქალაქის გზრომელ

¹ И. П. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX века, Ленинград, 1949, гл. 268.

² იქვე, გვ. 273—274; А. А. И-З а д е, Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Баку, 1956, гл. 233—234; О. А. Э ф е н д и е в, Образование Азербайджанского государства Сефевидов, гл. 42.

მოახლოებაზე. აქედან არამუსლიმანები (ქრისტიანები, ინდუსები, ლებრები და სხვ.) იხდიდნენ ჯიზიას (جزيه), რომლის ოდენობა სხვადასხვა დროს სხვადასხვა იყო. ჯიზიას მოხდა სომხურ სამღვდელოებასაც ევალებოდა. მხოლოდ ცალკეულ შემთხვევაში, განსაკუთრებული წყალობის გამო მისი გადასახადისაგან თავისუფლდებოდნენ ცალკეული სომხური მონასტრები და ბერ-მონაზვნები⁴.

მუსლიმანური ექსპლოატირებული მოსახლეობა იხდიდა სულად გადასახადს, რომელსაც სარანე (سرا) ეწოდებოდა. ამიერკავკასიის სახანოებში დამოწმებულია სარანეს სინონიმები: ბაშ-ფული (باش پولی), ბაშ-მალი (باش مالی) და სარშომარა (سارشمارا)⁵.

7. ატროპატაკანი — სამხრეთი ანუ ირანის აზერბაიჯანი.

8. სეფიანთა სახელმწიფოს დედაქალაქი ისფაჰანი წყლის რესურსების ნაკლებობას განიცდიდა. ამიტომ რამდენჯერმე გაკეთდა ცდა ისფაჰანის მდინარე ზაენდე-რუდთან შეეერთებინათ ქალაქის მახლობლად გამავალი მეორე წყალმრავალი მდინარე აბიქურენი. როგორც ჩანს, ამ ორი მდინარის არხით შეერთების აუცილებლობა დღის წესრიგში დადგა შაჰ სულთან-ჰუსეინის მმართველობის წლებშიც. სწორედ ამ ღონისძიების განხორციელებისათვის საჭირო თანხების მოსაპოვებლად უნდა ყოფილიყო დაწესებული ახალი გადასახადი, რომელსაც „აბიქურენი“ (اباخچوران) ეწოდა⁶.

9. შაჰზადეს ახრატთი (شاهزاده احراط) — როგორც თვითონ ტერმინი გვიჩვენებს, ეს გადასახადი გამიზნული იყო სეფიანთა უფლისწულების (شاهزاد) ხარჯების (اخراجات) დასაფარავად⁷.

10. შეშდინარი (شهرتینار) — სპ. شش دینار ტერმინიდან გამომდინარე შეიძლება დაეასკენათ, რომ ეს გადასახადი იკრიფებოდა ექვსი დინარის ოდენობით. პროფ. ი. პეტრუშევსკის აზრით, შეშდინარი საკომლო გადასახადს წარმოადგენდა⁸.

⁴ И. П. Петрушевский, Очерки..., გვ. 283—284; კ. კუციანი, სეფიანთა ირანის ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება (ვაკრობა, საქალაქო გადასახადები), გვ. 91—92.

⁵ Персидские указы Матенадарана, вып. I, составил А. Папазян, Ереван, 1956, გვ. 190, 284; კ. კუციანი, იქვე, გვ. 92.

⁶ И. П. Петрушевский, Очерки..., გვ. 283; კ. კუციანი, იქვე, გვ. 93.

⁷ კ. კუციანი, სეფიანთა ირანის ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება (ვაკრობა, საქალაქო გადასახადები), გვ. 99.

⁸ იქვე, გვ. 89.

⁹ И. П. Петрушевский, Очерки..., გვ. 282.

11. თარაქამა — თურქმანული ტომი (ترکمان تارکمان), რომელიც ყარაბაღში მომთაბარეობდა⁹.

12. XVIII ს. პირველი მეოთხედის სპარსული ანონიმური ძეგლის „თაზქირათ ალ-მულუქის“ („მეფეთა სამახსოვრო“) მიხედვით სეფიანთა სახელმწიფოში ცალკეულ ოლქებს მათი სიდიდისა და მნიშვნელობის შესაბამისად მართავდნენ ვალიები, ბეგლარბეგები, ხანები და სულთნები¹⁰. თითოეული მათგანი თავის საგამგებლო ოლქში უმაღლესი სამხედრო და სამოქალაქო ხელისუფლებით სარგებლობდა, მაგრამ იყვნენ სხვა მოხელეებიც: ვეზირი, რომელიც ოლქის ფინანსურ საქმეებს უძღვებოდა და თვალყურს ადევნებდა გადასახადების დროულად აკრეფას, ყულბეგი — სამხედრო კორპუსის სარდალი, ტარულა ანუ ქალაქის მმართველი, თაჰვილდარი (ჩვენ წყაროში დამახინჩები-თაა მოტანილი ეს ტერმინი — *تاجی*) — ხაზინდარი და სხვ.

13. ისკანდერ მუნშის ცნობით მოსახლეობის ჩივილი ოლქისა თუ ქალაქის მმართველის სისასტიკისა და უსამართლობის შესახებ, ზოგიერთ შემთხვევაში მათი თანამდებობიდან გადაყენების მიზეზი ხდებოდა. ასე მაგ., 1596 წელს შაჰ-აბას I მოსახლეობის შევიწროვების გამო მეჰდი ყული-ბეგ ჩაუშლეს წაართვა გილანის ჰაქიმობა¹¹. 1632 წელს ქუჭდაპომის ოლქის „რაიებისა და ლატაკების“ საჩივრის საფუძველზე შეცვლილ იქნა ამ ოლქის მმართველი¹².

14. შეიხ ულ-ისლამი — არ. شیح الاسلام და ყადი — არ. قاضی — სასულიერო მსაჯულთა რიცხვს ეკუთვნოდნენ, რომლებიც საქმიანობის გარჩევისა და განაჩენის გამოტანის დროს „დიდებული შარიათისა“ და „ბრწყინვალე სარწმუნოების“ (იგულისხმება ისლამი) წესებით ხელმძღვანელობდნენ¹³.

15. შეიხი — არ. شیخ — უხუცესი, მუსლიმანურ-დერვიშული ორდენის მეთაური.

16. *Донлуғ* — აზ. DONLUĞ — ქამაგირი ქირა¹⁴.

⁹ ისკანდერ მუნში, II, გვ. 657.

¹⁰ გვ. 5—6. تذكرة الملوك، بکوشش محمد دایر سیاقی، تهران ۱۳۳۲ (შემდეგში: თაზქირათ ალ-მულუქი).

¹¹ ისკანდერ მუნში, ტ. I, გვ. 459.

¹² ذیل تاریخ عالم آرای عباسی، تألیف اسکندر بیگ ترکمان بنشی و محمد یوسف مؤرخ، بتعین سیدل خوانساری، تهران ۱۳۱۷, გვ. 119.

¹³ თაზქირათ ალ-მულუქი, გვ. 3; კ. კუტუბი, სეფიანთა ირანის საქალაქო წყობილება „თაზქირათ ალ-მულუქის“ მიხედვით, ნარკვევები შახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქების ისტორიიდან, თბილისი, 1966, გვ. 118—119.

¹⁴ Азербайджанско-русский словарь, Баку, 1941, გვ. 113.

1. დანიელი, VII, 23.

2. შუა საუკუნეების სომხურ საისტორიო მწერლობაში თანამედროვე ოსი ხალხის წინაპრებს — ალანებს ხშირად უწოდებდნენ „ალჟანქებს“ (*alxanxj*)¹. ამის მიზეზი იყო ბგერათმონაცვლეობა, როდესაც სომხური „ლ“ (ղ) გამოითქმის როგორც „ლ“ (ლ)². ამრიგად ტერმინი „ალჟანქი“ აღნიშნავდა როგორც კავკასიელ ალბანებს, აქვე „ალანებს“. ამ შემთხვევაში ესაი ჰასან ჯალალიანი „ალჟანქს“ ხმარობს „ავღანელების“ აღსანიშნავად და აქედან გამომდინარე თვლის, რომ ალბანები ავღანთა წინაპრები არიან. ასეთი თვალსაზრისი, რა თქმა უნდა, მცდარია, თუმცა იმავე დროს უნდა აღინიშნოს, რომ სომეხი ისტორიკოსის ცნობა, რომ თემურ-ლენგმა ალანთა ერთი ნაწილი ტყვედ წაიყვანა და ავღანეთის ტერიტორიაზე დაასახლა სავსებით შესაძლებელია, რომ ისტორიული სინამდვილის ანარეკლი იყოს. ამასთან დაკავშირებით ყურადღების ღირსია შერეფედ-დინ ალი იეზდის ცნობა, რომლის მიხედვითაც თემურ-ლენგმა 1936 წ. დალაშქრა ოსეთი და მოსახლეობის ნაწილი ტყვედ წაიყვანა³.

3. შაჰ აბას I ყანდაპარი დაიპყრო 1622 წელს და შეუერთა სეფიანთა სახელმწიფოს.

4. 1701 წელი.

5. 1709 წელს გილზაების ავღანური ტომი ყანდაპარის ქალანთარისა და მდიდარი ვაჭრის მირვეის-ხანის ხელმძღვანელობით აუჯანყდა ცენტრალურ ხელისუფლებას. ყანდაპარის ბეგლარბეგი გურგენ-ხანი ქართლის მაჰმადიანი მეფე გიორგი XI მოტყუებით მოკლეს და მირვეისი ფაქტიურად დამოუკიდებელ მმართველად იქცა. გილზაების აჯანყებას მხარი დაუჭირეს სხვა ავღანურმა ტომებმაც⁴.

განსაკუთრებით გაძლიერდნენ ავღანელები მირვეისის ძის მირ-მაჰმუდის დროს (1717—1725). უკვე 1720 წელს მირ-მაჰმუდმა დაარბია სეისტანი, ქერმანი, ხოლო მომდევნო 1721 წ. — ხორასნის მნიშვნელოვანი ნაწილი. ხოლო 1722 წლის 3 მარტს ისფაჰანის მახლობლად მდებარე სოფელთან გულნაბადთან ავღანელებმა ფადამწვეტი დამარცხება მიაყენეს სეფიანთა ლაშქარს, რის შემდეგაც ხელთ იგდეს ახალი ჯულა და ალყა შემოარტყეს ისფაჰანს. იმავე წლის 22

¹ Ю. С. Гаглойти. Аланы и вопросы этногенеза осетин, Тбилиси, 1966, გვ. 158.

² იქვე.

³ იქვე, გვ. 204—212.

⁴ И. М. Рейснер, Развитие феодализма и образование государства у афганцев, Москва, 1954, გვ. 309—310.

ოქტომბერს სეფიანთა დედამამულები დაეცა და შაჰ სულთან-ჰუსეინმა შაჰის გვირგვინი მირ-მაჰმუდს გადასცა⁵. ავღანელთა ბატონობა ირანში გაგრძელდა 1730 წლამდე.

6. ბელუჯები — ირანულენოვანი ტომი, რომელიც სეფიანთა სახელმწიფოს სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში მომთაბარეობდა. 1721 წელს ბელუჯებმა დაარბიეს სპარსეთის ყურეზე მდებარე მნიშვნელოვანი ნავსადგური ბენდერ-აბასი⁶.

7. სოულბულაღი — ოლქი ცენტრალურ ირანში.

8. ჯაჰანშაჰი შავბატნიან თურქმენთა ტომს ეკუთვნოდა, ხოლო იაყუბ-ფადიშაჰი თეთრბატნიან თურქმენებს (იხ. თავი I, შენ. 39, 40). ესაი ჰასან ჯალაღიანი აქაც შეცდომას უშვებს და ფიქრობს, რომ იაყუბი ჯეჰანშაჰის მემკვიდრე იყო (იხილე აგრეთვე გვ. 75).

9. საინტერესოა, რომ ე. შარდენიც კავკასიის მთიანეთში მოსახლე ტომებს ალანებს, ჯიქებს, ყარა-ჩერქეზებს, სვანებს და სხვებს „ჰუნებს“ უწოდებს⁷.

10. 1711 წელს ჩრდილოეთ აზერბაიჯანში (შაქი, შირვანი) და დალესტანში იწყება მოსახლეობის ანტიირანული გამოსვლები. ეს ფართო სახალხო მოძრაობა თავის ინტერესებისათვის გამოიყენეს არემის მფლობელმა ალი-სულთანმა, ყიზიყუმუხის მფლობელმა სურხანი-ხანმა, დალისტანის სუნიტური სამღვდელთა ერთ-ერთმა მეთაურმა ჰაჯი-დაუდმა, რომელთაც მხარს უჭერდა თურქეთი⁸.

ლექების შეიარაღებულმა რაზმებმა ჰაჯი დაუდისა და სურხანი-ხანის მეთაურობით აიღეს, დაარბიეს და გაძარცვეს შირვანის მღიდარი ქალაქები შაბრანი (1711) და შემახა (1712 წ.)⁹. მათ ხშირად ადგილობრივი სუნიტური მოსახლეობაც ეხმარებოდა.

⁵ იქვე, გვ. 311; М. С. Иванов, Очерк истории Ирана, Москва, 1952, гв. 82—84.

⁶ М. С. Иванов, Очерк истории Ирана, гв. 82.

⁷ Voyages du chevalier Chardin en Perse..., Ed. par L. Langles, Paris, 1811, t. I, гв. 150.

⁸ П. Г. Бутков, Материалы для новой истории Кавказа с 1782 по 1803 год, СПб. 1869, гв. 3; А. Абдурахманов, Азербайджан во взаимоотношениях России, Турции и Ирана, Баку, 1964, гв. 20.

⁹ А. Абдурахманов, იქვე, гв. 21; В. И. Левинатов, Очерк из истории Азербайджана в XVII в., Баку, 1948, гв. 69—70.

1. როგორც ჩანს, აქ დასახელებული სოფლები ქარის ოლქში მდებარეობდნენ, რომელიც თავის მხრივ დაღესტანსა და აზერბაიჯანს შორის იყო.

2. 1712 წელი.

3. მცირე ყიზილბაშური ტომი ყაზახი უკვე XVI საუკუნეში მომთაბარეობდა ჩრდილოაღმოსავლეთ აზერბაიჯანში, მდინარე აღსტევის (აკსტაფას) დაბლობზე. XVIII ს. მეორე ნახევარში ყაზახის სულთნები ქართლ-კახეთის სამეფოს ვასალები იყვნენ¹.

4. ამირშაჰადილუს ქვეყანა („ქართლის ცხოვრების“ — შაჰშადილო, შაჰშადილუ)² მდებარეობდა ზაგემის დასავლეთით. აღნიშნულმა ადგილმა თავისი სახელწოდება მიიღო შაჰსადილინუს ტომისაგან, რომელიც შაჰ ისმაილ I-ის ბრძანებით ჩასახლდა კახეთში.

5. *ჟანჯაყაყაყანო* — განჯის ოლქი. ასე უწოდებს მას აგრეთვე აბრაჰამ კრეტაცი³.

6. ქურაქფასანი — განჯის ოლქის ერთი ნაწილი.

7. არცახი — სომხური ფეოდალური სახელმწიფო ყარაბაღში.

8. 1721 წელი.

9. 1711 წელი.

10. იმამყული-ხანი — ერეკლე I-ის ძე, კახეთის მეფე დავით II (1703—1722).

11. ანალოგიურ ცნობას გვაწვდის სეხნია ჩხეიძეც: „ამავე ქორონიკონს დაუმარცხდა კახთ ლეკთაგან, ამოსწყვიტეს კახნი. მას უამსა ბატონობდა კახეთის მეფის ერეკლეს ძე დავით, სპარსთა ენითა იმანყული ხან. მიაშველა მეფემ იესემ ქართველთ ჯარი და სარდალი ლუარსაბ, შეიბნენ ლეკნი და ქართველნი წინა მინდორსა, დაუმარცხდა ქართველთა, მოვიდნენ დამარცხებულნი“.

12. ხაჩენი — ყარაბაღის მთიანეთში მდებარე სომხური ფეოდალური სამფლობელო (სამელიქო). მელიქი — XVI — XVIII სს. წერილი სომეხი ფეოდალის აღმნიშვნელი ტერმინი.

12ა. აზრი გაურკვეველია.

¹ А. К. Бакиханов, Гюлистан Иран, Баку, 1926, გვ. 103.

² ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 365, 507.

³ Աբրահամ Կրետիկիսի Կրեատացիայ Պատմութիւն անցից իւրոյ և Նատր-ճարին Պարսից, Վաղարշապատ, 1870, გვ. 42.

⁴ ს ე ხ ნ ი ა ჩ ხ ე ი ძ ე, ცხოვრება მეფეთა 1469—1800-მდე, თბილისი, 1913.

13. მულქი — ფეოდალებისა და გლეხების კერძო მესაკუთრული მიწები. მულქს შეადგენენ აგრეთვე სხვადასხვა დანიშნულების სამეურნეო ობიექტები: წისქვილები, ზეთსახდლები და სხვ⁶.

14. ისლამის ორი ძირითადი მიმართულებაა ორთოდოქსალური ანუ მართმადიდებლური ისლამი, რომლის მიმდევრებაც სუნიტები ეწოდებათ და შია, რომელსაც შიიტები აღიარებენ. შიიტები სუნიტებისაგან განსხვავებით არ ცნობენ პირველ სამ ხალიფას (აბუ-ბექრი, ომარი, ოსმანი), უზურპატორებად თვლიან მათ და პირველ ხალიფად მიაჩნიათ მუჰამედის სიძე, მისი საყვარელი ქალიშვილის, ფატიმაა მეუღლე — ალი⁷. შიიტობა სეფიანთა სახელმწიფოს ოფიციალურ რელიგიად იქნა გამოცხადებული 1501 წელს.

15. 1720 წელს.

16. 1722 წელი. ეს თარიღი სწორი არაა. სინამდვილეში ქალაქი შემახა ლეკებმა აიღეს 1721 წლის აგვისტოში, რაც სხვა წყაროებიდანაც არის ცნობილი⁸.

17. 1721 წელი.

18. 1606 წელი.

19. 1721 წელი

20. იგულისხმებიან ლეკები.

21. 1721 წლის შემოდგომა

22. ბარგუშათი — მთიანი ოლქი თანამედროვე სომხეთის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში.

23. ე. ი. ლეკები.

24. დიზაკის ქვეყანა — მთიანი ყარაბაღის ერთ-ერთი სომხური სამელიქო.

25. ვარანდის ქვეყანა — ყარაბაღის მთიანეთში მდებარე სომხური სამელიქო.

26. კარკარი — ყარაბაღის ერთ-ერთი მდინარე.

27. იგულისხმება მდ. ტერტერი.

28. ჩარაბერდის ქვეყანა — მთიანი ყარაბაღის სომხური სამელიქო.

⁶ И. П. Петрушевский, Очерки..., 224—230; П. Т. Арутюнян, Освободительное движение армянского народа в первой четверти XVIII века, Москва, 1954, гл. 21—22.

⁷ Симеон Ереванци, Джамбр, Москва, 1958, гл. 193—105

⁸ А. Массэ, Ислам, гл. 38—44; И. П. Петрушевский, Ислам в Иране, гл. 38—39; 350—376.

⁹ В. П. Лысцов, Персидский поход Петра I, 1722—1723, Москва, 1951, гл. 105; В. Н. Левнатов, Очерк из истории Азербайджана в XVIII веке, 71—72.

29. 1722 წლის აპრილი.

30. პირველად ვახტანგ VI ქართველ-სომეხთა გაერთიანებულა ჯარით განჯისაკენ ლეკების წინააღმდეგ გაილაშქრა 1722 წლის გაზაფხულზე².

თ ა ვ ი VI

1. 1722 წლის მაისი.

2. სოფელი გულისტანი ყარაბაღში მდებარეობდა.

3. ე. ი. მდინარე ტერტერამდე.

4. 1722 წლის 8 მაისი.

5. პეტრე I (1696—1725).

6. იგულისხმება თურქეთის სულთანი აჰმედ III (1703 — 1730).

7. მსგავსი ცნობა მოეპოვება ვახუშტი ბატონიშვილსაც: „მაშინ მოუწერა ყეენმან მეფესა, რათა მწე ექმნეს. კვალად მიადგნენ განჯას ლეკნი; განჯელნიცა ევედრებოდნენ განრინებასა. კვლავ მოვიდა წარმოვლინებული რუსთ ხელმწიფეთაგან მამუკა, რათა მოვიდეს მეფე მისთანა, ოდეს გამოვიდეს სპარსეთს. ამის მცნობს ხონთქარს მოემცნო მეფისათვის, რათა ექმნეს მორჩილ მას“¹.

8. ვახტანგ VI-ს თან ახლდა 40-ათასიანი ლაშქარი.

9. 1722 წლის 11 სექტემბერი.

10. იუზბაში — თ. یوزباشی — ასისტავი.

11. 1722 წლის 23 აგვისტოს რუსეთის ჯარმა უბრძოლველად აიღო დარუბანდი. ქალაქის ნაიბი იმამყული-ხანი მიეგება პეტრე I და გადასცა დარუბანდის ვერცხლოს გასაღები².

12. 1722 წლის სამხედრო კამპანიის შეწყვეტის მიზეზი იყო რუსეთის ფლოტის ორი ესკადრის დაღუპვა კასპიის ზღვაზე, რის შედეგადაც რუსეთის ჯარს მოაკლდა არა მარტო არტილერია, არამედ აუცილებელი პროვიანტიც. გარდა ამისა გახშირდა ჯარისკაცების ავადმყოფობა აღმოსავლეთის უჩვეულო ჰაერის გამო, ცხენების დაუღლურება და გაწყვეტა და სხვ.³ მაგრამ მთავარი მიზეზი, როგორც ჩანს, მაინც იყო ის, რომ სპარსეთის ლაშქრობა გაცილებით უფრო ძნელი აღმოჩნდა, ვიდრე ეს ეგონა პეტრე I-ს იგი უფრო მეტ მომზადებას მოითხოვდა.

¹ ვ ა ხ უ შ ტ ი, საქართველოს ცხოვრება, თბილისი, 1913, გვ. 126.

² ვ ა ხ უ შ ტ ი, საქართველოს ცხოვრება, გვ. 126.

³ В. П. Лысов, Персидский поход Петра I. გვ. 123; История Азербайджана, т. I, გვ. 301.

⁴ В. П. Лысов, იქვე, გვ. 123—124.

13. ისფაჰანის ალყა გაგრძელდა 1722 წლის მარტიდან იმავე წლის 22 ოქტომბრამდე, როდესაც შაჰ სულთან-ჰუსეინი დანებდა ავღანელებს.

14. შტრ. ვახუშტის „საქართველოს ცხოვრება“, გვ. 126.

15. ერეკლე I ძე, კახეთის მეფე კონსტანტინე,

16. თეიმურაზ I, კახეთის მეფე (1606—1616, 1623--1632), ქართლ-კახეთის მეფე (1634—1648).

17. შაჰ თამაზ II (1722—1732) არ ცნობდა მაჰმუდ-შაჰ ავღანელის ხელისუფლებას. შაჰ თამაზ II-ის ხელისუფლება სეფიანთა სახელმწიფოს მხოლოდ მცირე ნაწილზე ვრცელდებოდა, სახელდობრ გილანზე, მაზანდარანსა და სამხრეთ აზერბაიჯანზე.

18. სეხნია ჩხეიძე გადმოგვცემს: „გაგზავნა კახმა ბატონმა ყაენთან კაცი და შეასმინა მეფე ვახტანგ ამაზე არის მტერი შენიო და უყმო ხელმწიფეს რუსეთისასა, ამოსწყვიტა რაჭულისა შენი მოსაყენიო, მიბოძე საქართველო, გიანლო ქართლისა და კახეთის ჯარითა და ვსძლო მტერთა შენთაო“⁴.

19. შაჰ თამაზ II-ის მიერ მაჰმადყული-ხანისათვის ქართლის, ერევნიისა და სხვა ადგილების ბოძების შესახებ ცნობებს გვაწვდიან ვახუშტი ბატონიშვილი, სეხნია ჩხეიძე, პ. ბუტკოვი და სხვ.

20. 1712—1716 წლებში ვახტანგ VI ქერმანის ტყვეობაში იმყოფებოდა.

21. 1716 წელს შაჰ სულთან-ჰუსეინმა მეორედ მოსთხოვა ვახტანგ VI მიეღო მუსლიმანობა. ამჯერად იგი იძულებული შეიქნა დაჰყოლოდა ამ მოთხოვნას, რის შედეგადაც მან მიიღო ქართლის მეფობაც და ირანის სპასალარობაც. სეხნია ჩხეიძე წერს: „მითყვანეს ქერმანიდან ბატონიშვილი ვახტანგ, გაათათრეს, მისცა ყაენმან პატივი და უშურველი წყალობა, გაათათრეს და დაარქვეს უსეინ-ყული-ხან, უბოძა ქართლი, ერანის სპასალარობა, თავრიზი და ბარდა. გამოეგზავნათ ქართლში რაყამი და ბრძანება ბატონიშვილისათვის ბაქარისათვის ნაიბობა ქართლისა“⁵.

22. ვახტანგ მეფე საქართველოში 1719 წელს დაბრუნდა.

23. 1722 წლის დეკემბერი.

24. ვახუშტი ბატონიშვილისა და სეხნია ჩხეიძის ცნობით, ქართლის ჯარმა მაჰმადყული-ხანი დაამარცხა თბილისის მისადგომებთან,

⁴ სეხნია ჩხეიძე, გვ. 35.

იხ აგრეთვე, Переписка грузинских царей с российскими государями, СПб, 1861, გვ. 148, П. Г. Б у т к о в, Материалы..., I, გვ. 51.

⁵ სეხნია ჩხეიძე, გვ. 30.

მთაბორთან⁹. პ. ბუტკოვის სიტყვით თვითონ მაჰმადყული-ხანმა სამი თანმხლები პირით ძლივს უშველა თავს დაღესტანში გაქცევით⁷.

25. პ. ბუტკოვის ცნობით, მაჰმადყული-ხანმა აღუთქვა ლეკებს, რომ თბილისის აღების შემთხვევაში, ქალაქს სამი დღის განმავლობაში მათ სათარეშოდ დაუთმობდა და გაძარცველი საქონელი მათი გასამრჩელო იქნებოდა. ასეთ წინადადებას „ლეკები და სხვა დაღესტნელები“ სიამოვნებით დათანხმდნენ⁸.

26. XVIII საუკუნის პირველი ნახევრის სომეხი ისტორიკოსის აბრაამ ერევანცის ცნობით მაჰმადყული-ხანმა 6 ათასი ლეკი მეომარი წამოიყვანა თბილისზე გასალაშქრებლად⁹. საფიქრებელია, რომ ლეკების რიცხვი გაცილებით უფრო დიდი უნდა ყოფილიყო. ვახტანგ VI ომისათვის მოუმზადებლობას აღნიშნავს სეხნია ჩხეიძე¹⁰.

27. ე. ი. არაგვის.

28. პ. ბუტკოვის ცნობით „ვახტანგ VI იმერეთს გადავიდა“¹¹.

29. ლეკების მიერ თბილისის აოხრების შესახებ ვახუშტი ბატონიშვილი წერს: „ხოლო მისცეს მაჰმადყული-ხანს ქართლი და შევიდნენ ლეკნი იავარჰყვენევს და მრავალი ტყე ჰყვენეს. აგრეთვე გამოვიდნენ მცველნი ციხის თათარნი და დასწვეს სიონი და შემუსრეს ხატი ყოვლად წმინდისა ღუთისმშობლისა სიონისა (ლევან შეამყო, კონსტანტინემ შემუსრა)“¹². ანალოგიური ხასიათისაა სეხნია ჩხეიძის ცნობაც: „კახი ბატონი შეუხდა ქალაქს, ააოხრა ამოსწყვიტნეს მოქალაქენი, აიკლეს საქონელი ურიცხვი, შეუხდნენ სიონსა, დასწვეს. შეაგინეს სიწმინდე, ხატი პატიოსნისა სიონის ღუთისმშობლისა წაიდეს, დღესაც არ ვიციტ რა უყვეს, ზოგი ვინმე დამსხურევას იტყვის, ზოგი დამალვას“¹³.

⁹ ვ ა ხ უ შ ტ ი, საქართველოს ცხოვრება, გვ. 129; ს ე ხ ნ ი ა ჩ ხ ე ი ძ ე, გვ. 36.

⁷ П. Г. Бутков, Материалы..., I, გვ. 51.

⁸ ი ქ ვ ე .

⁹ А б р а а м Е р е в а н ц и, История воиш, 1721—1736, Ереван, 1939, გვ. 13.

¹⁰ ს ე ხ ნ ი ა ჩ ხ ე ი ძ ე, გვ. 36.

¹¹ П. Г. Бутков, Материалы..., I, გვ. 51.

¹² ვ ა ხ უ შ ტ ი, საქართველოს ცხოვრება, გვ. 130.

¹³ ს ე ხ ნ ი ა ჩ ხ ე ი ძ ე, გვ. 36.

ზ ი ნ ა ა რ ს ი

შესავალი	5
აღვანთა ქვეუნი მკლე ისტორია	12
თ ა ვ ი I. გარდასულ დროთა მკლე ისტორია შეკრებილი ვაზნე მაძიებლის მიერ	12
თ ა ვ ი II. ყიზილბაშებად წოდებული სპარსელების სახელმწიფოს დაარსებისა და მათი ხელისუფლების დასუსტების შესახებ	15
თ ა ვ ი III. სპარსელთა სახელმწიფოს დაცემისა და დაქვეითების შესახებ	17
თ ა ვ ი IV. აჩანეებისა და ურჩობის შესახებ, რომელიც ადგილადგილ გამოვლინდა სპარსელთა ხელისუფლებს წინააღმდეგ	20
თ ა ვ ი V. თუ რა შიომოქმედეს პუნებმა აღვანთა ქვეუნიანაში	22
თ ა ვ ი VI. ქართველთა შეთის ვახტანგის მეორედ მოსელა განჯას	30
სომხური ტექსტი	39
კომენტარები	65

Эсай Хасан Джалалянц
КРАТКАЯ ИСТОРИЯ СТРАНЫ АГВАН

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

*

რედაქტორი ნ. ჭანაშია
გამომცემლობის რედაქტორი ელ. ბათიაშვილი
ტექნორედაქტორი ნ. ბოკერიძე
კორექტორი ლ. გელოვანი

გადაეცა წარმოებას 8,7,1969, ხელმოწერილია დასაბეჭდად 20.1.71.
ქილაღის ზომა 60X90^{1/16}; ნაბეჭდი თაბახი 6,0; საალრიცხო-საგამომცემლო
თაბახი 4,95; ტირაჟი 1200; შეკვეთა № 1951.
ფასი 40 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 60, კუტუზოვის ქ. 15
Издательство «Мешинереба», Тбилиси, 60, ул. Кутузова, 15.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის სტამბა, თბილისი, 60, კუტუზოვის 15
Типография Академии наук ГССР, Тбилиси, 60, ул. Кутузова, 15